

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1977 — Ч. 3 (195)

С. СВЕРСТЮК: УВ'ЯЗНЕНА ПОЕЗІЯ

О. СМОТРИЧ: ЧОТИРИ ОПОВІДАННЯ

Д. КОЗІЙ: ВОЛОДАР ДУШ НАШИХ

**А. ГУМЕЦЬКА: ЖІНОЧА СИМВОЛІКА
У ШЕВЧЕНКА**

**З. АНТОНЮК: ПРО СУЧАСНУ ІСТОРІО-
ГРАФІЮ В СРСР**

ІНТЕРВ'Ю З В. БУКОВСЬКИМ

**Б. СТРУМІНСЬКИЙ: УКРАЇНСЬКА
МОВА НА ЕМІГРАЦІЇ**

**"SUČASNIST" — MÄRZ 1977
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ХРОНІКА ТАБОРОВИХ БУДНІВ

Мюнхен, 1976, 144 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Збірка документів з концентраційних таборів СРСР.

Перший розділ збірки — це документи до справи українського діяча опору Вячеслава Чорновола: вирок, заява воєнному прокуророві, лист до президента Форда.

У другій частині збірки є спільний есей Вячеслава Чорновола і єврейського мистця Бориса Пенсона п. н. "Будні мордовських таборів", де автори розповідають про насильства й безправ'я в радянських концтаборах та про важке становище політичних в'язнів; нарис Бориса Пенсона п. н. "ГУЛаг — сьогодні" і "Звернення 67-ох" — солідарна заява політичних в'язнів, підписана в'язнями різних національностей, до Комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

Ціна 5.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1977
Ч. 3 (195)
РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

УВ'ЯЗНЕНА ПОЕЗІЯ

Євген Сверстюк

Лютував перший сніг,
потім танув і скнів
за квадратами ґрат
на тюремнім вікні.
Знову прийде весна,
знов настане зима,
пропливе десь життя
між валами двома.
Пронесе весь мій світ,
що зотлів і здимів,
збереже по нім слід:
кілька вигаслих слів.
Тільки туга життя
прокричить глупу ніч
і розквітне колись
цвітом юних облич.
Давні болі душі
зійдуть в пісню просту,
і тернові кущі
на валах поростуть.

Далека, самотня й далека,
у цілому світі одна,
дні й ночі, у студень і спеку
до мене летить вона.
Рідна, як пісня з колиски,

Вірші Євгена Сверстюка, що їх тут друкуємо, вибрані з поширюваної у самвидаві збірки поезій Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Олексія Різникова та інших п. н. *Ув'язнена поезія*. Збірка появиться у видавництві "Сучасність".

тиха як свято волинське.
Готова завжди до страждання,
до горя, до болю і втрат,
вона віддала б останнє
й терпіла сама стократ,
щоб доля мене ласкала,
щоб лихо мене минало.
Але у безсонні ночі,
як ноги і руки гудуть,
гнітять її сни пророчі
про тернями вкриту путь.
Що я не такий, як люди,
і щастя мені не буде.
Навколішки в тихій молитві,
як страдниця і як свята,
благає вона захистити
і небо мені пригорта.
А потім свої скорботи
топить у вічній роботі.
Розгойдані темні хвилі
лягають в тюремні сни
і носять уламки милі.
То образ її між них
чи тільки страждання безкрає?
Я знаю: любов не вмирає.

Не приходь до мене в снах —
тут глухі, безпросвітні сни.
Не тулися в моїх думках —
я тікаю і сам від них.
Хочу знати, що десь там є
недосяжно далекий світ,
де сонце тобі встає,
в росі усміхається цвіт.
Уявляю тебе весь час
на високій горі Дніпра,
де в осіннім промінні раз
нам примарився білий храм.
Ти стоїш на молитві з дитям,
де жевріє мій спадок — честь.
Облітають хвилини життя.
Тільки пам'ять. І білий хрест.

Їдуть додому вмирати
стишені вже діди.
В світ, де співала мати,
в край, де цвіли сади,
в ірій, де так крилато
дух злітав молодий.
Десь нуртували соки,
світ десь наосліп пер,
шторми якісь високі
вилились в НТР.
Як міражі дитинства,
десь розплилось село,
витрусилось дочиста
і капрон одягло.
Десь, як з води, зростали
дочки чиїсь, сини.
Десь... коли тут згасали
й марили вічні сни.
Сни про Волинь, Карпати,
Німан, Куру і Дон,
соняшну даль Арарату,
вітер з балтійських дюн...
Десять, двадцять, чверть віку,
тридцять — геть на сміття.
Боже, скільки ж то віку
Ти нам одвів для життя?
Нові, все нові й однакі,
сірі, як стрічка кіно,
нові росли бараки,
новий підріс конвой.
Падали смілі й дужі,
скнів дух юнацтва, чах.
І застигала байдужість
у споловілих очах.
Сміх біля рідної хати,
світ, де буяло, гуло,
край, де співала мати —
може, його не було?
Серце зсушили ґрати,
будні дротів, могил.
Їдуть додому вмирати
або — в чужі сніги.

Знов та камера, знов ті стіни,
знов та пляма на сірій стіні,
знов той запах кисло-застійний
каламутиться десь на дні.
І тим самим віконцем голим
повертається темне коло.
Знов та лампа, холодний морок,
дні й ночі з кутка у кут.
Десь застигло житейське море
й затерпло в маснім вічку.
І пронизує наскрізь вас
найдорожче в людини — час.
Драма, власне, скінчилась і змеркла,
хто тут виграв, хто тут програв?
На запльованих східцях до пекла
хтось розбиту ліхтарню украв.
І викапує крові дурман
у холодний туман.
Жовта камера, жовті стіни,
жовта лампа і жовті сни.
Жовкне пам'ять про білі тіні
і зелені вітри весни.
І тягар спопелілих днів —
як холодний криштал на дні.

ЧОТИРИ ОПОВІДАННЯ, НЕ ПОЗБАВЛЕНІ ФІЛОСОФСЬКИХ УЗАГАЛЬНЕНЬ

Олександр Смотрич

1. "АВТОБІОГРАФІЯ"

Лариса Іванівна належала до тих щасливих, що не бачать себе, а якщо й бачать, то не вірять своїм очам. Разом з тим Лариса Іванівна тверезо бачила інших в усій їхній, так би мовити, красі та силі, і псячила їх із подиву гідною художньою силою.

І хоч її, як вона казала, "автобіографія" не склалася на всі сто відсотки щасливо, все ж вона, тобто "автобіографія", не була позбавлена декількох моментів — хвилюючих та приемних і поза всяким сумнівом вартих цілої зливи неприємностей та переживань, що спіткали Ларису Іванівну, зрештою, як і кожного з нас, на цьому тимчасовому шляху в потойбічний і перманентний, як советська власть, світ.

Її чоловік, Гаврило Гаврилович, перебуваючи ще в першу світову війну десь на фронті, так нещасливо був контужений, що від все ще живого Гаврила Гавриловича — Лариса Іванівна стільки ж мала користи та втіхи, що й від мертвого. Окрім того, Гаврило Гаврилович мав щось на зразок виразки шлунку, випивав неймовірну кількість грузинської мінеральної газованої "гадості", і часом складалося враження, що він більше не дихає, а лише відригає газованим повітрям.

Як згодом з'ясувалося, лікарі лікували Гаврила Гавриловича зовсім не від того, від чого він помер. Чи він би не помер, коли б вони його лікували від того, від чого помер, — важко, звичайно, сказати.

Лариса Іванівна не дуже боляче перенесла цю, будь-що-будь, непоправну втрату.

З телеграми, що її Лариса Іванівна дістала в день похорону Гаврила Гавриловича, можна було зрозуміти, що хтось мав прибути на другий день вечірнім московським потягом...

Це був Аркадій Валеріянович, з яким Лариса Іванівна зустрілася років десять тому в Одесі — на курорті, куди вона їздила до будинку відпочинку, щоб трохи відпочити від свого напівживого чоловіка і взагалі, щоб трохи провітритися.

Море, південне повітря, що з такою ніжною, майже материнською, ласкавістю огортає все тіло, теплі вечори, що, делікатно

сказавши, пахнуть крабами і ще чимось специфічно морським, рефлексії місяця в розбурханих хвилях чорного моря — все це і тому подібне потрапить навіть євнуха перевтілити на Оттелло чи в крайньому випадку на Євгенія Онегіна. І воно перевтілило!

Це було кохання, якщо не з першого погляду, то принаймні до останнього...

Аркадій Валеріянович був більш-менш всебічно освічена культурна людина. За фахом — фармацевт-аптекарь. З іноземних мов він трохи знав латинську мову й абетку Морзе, на якій він міг вистукувати з якоюсь неймовірною швидкістю якусь неймовірну кількість слів на хвилину. Важко сказати, що спільного має абетка Морзе з аптечною справою, але якщо добре і глибоко вдуматися, то, безперечно, щось має.

Аркадій Валеріянович мав також талант, тобто голос-бас.

В оперній студії клубу медичних працівників Аркадій Валеріянович впродовж багатьох років, під керівництвом напівпокійного професора консерваторії, наполегливо вивчав партію Базіліо:

І как бомба разриваясь!

І как бомба разриваясь!!!

Співаючи цю безсмертну арію, Аркадій Валеріянович здіймався якомога вище навшпиньки і робився подібним до невеликої, але дуже круглої бомби, яка ось-ось готова була розірватися.

У жінок (женщин!), як це не дивно, Аркадій Валеріянович мав не абиякий успіх. Зрештою, жіноча психіка, яка часом може видаватися маячінням божевільного, не є, безперечно, тим, чим вона здається.

На курорті всі жінки були захоплені його фігурою, "бархатним" голосом і всим іншим, вартим жіночого захоплення. Але його погляд зупинився лише на одній Ларисі Іванівні...

З курорту Лариса Іванівна повернулася додому дещо розбухлою, і не в малій паніці. Часами її нудило, особливо ранками, хотілося солоних огірків і взагалі чогось гострого. Однак, тривога виявилася не виправданою — Лариса Іванівна не завагітніла.

На другий день по похороні Гаврила Гавриловича, тобто в день приїзду Аркадія Валеріяновича, Лариса Іванівна провела далеко більше часу біля трюмо, ніж звичайно.

Її фігура вже не вміщалася повністю в імпазантних розмірів трюмо. На думку Лариси Іванівни результат не стільки її ожиріння, як тієї тісноти в котру її, "уплотнюючи й уплотнюючи!", загнала советська власть.

Нарешті відступаючи, якби за Леніном, два кроки назад і один вперед, Лариса Іванівна дивилася на себе в дзеркалі, як художник дивиться на свій щойно створений шедевр.

Потяг, зрештою, як і все при советській власті, спізнювався. Коли ж Лариса Іванівна, нарешті, побачила Аркадія Валеріановича — вона не повірила своїм очам. Раптом їй захотілося, щоб московський потяг і далі спізнювався, або ще краще — щоб він ніколи не прибув, щоб з ним сталася аварія чи катастрофа...

Важко сказати, яка різниця між аварією і катастрофою. Але, яка б не була — ця зустріч була і одним і другим.

Аркадієві Валеріановичу дуже бракувало зубів. Він шепелявив...

Розмова не клеїлася.

Все ж згадали Одесу. Малий і Великий Фонтан. Дерibasівську вулицю, на якій старий татарин продавав фініки. Згадали циганку Саню, яка співала циганські романси на березі моря. Пам'ятник Пушкіну. Сходи до моря, і ті ж сходи від моря. Будинок опери — точну копію мілянської опери Ля Скаля...

Пили чай. З варенням. Солодке заходило в останні рештки зубів, і від того не було дуже солодко. Жарти також не клеїлися.

Зворотним московським потягом Аркадій Валеріанович виїхав назад.

Лариса Іванівна довго в ніч не могла заснути. Їй хотілося одноразово і плакати і сміятися. Від одного і другого у неї з очей текли сльози, і до ранку вона мусіла двічі змінити наволочку.

2. МРІЯ

До війни в самому кінці Троїцького завулку стояв невеликий будинок якоїсь дуже старомодної архітектури. В будинку, серед майже безликого пролетарського наброду, проживали дві, не позбавлені характеру, дами. Дві самітні дами.

Одна з них, Аделаїда Галактіонівна, була розведеною дамою.

Все ж разів два на місяць до неї приходив її колишній чоловік, Іпполіт Павлович. Він старанно мив підлогу і прибирав той, популярно сказавши, срач, який Аделаїда Галактіонівна встигала наакумуляувати за два-три тижні самотнього життя. Інколи Іпполіт Павлович прав щось з білизни, і, повісивши все те на лінві, зникав так само непомітно, як і з'являвся.

Бувши людиною з вищою філологічною освітою і через відсутність якогось більш-менш конкретного фаху, Іпполіт Павлович був мистецтвознавцем. Це була куца і лиса, можна сказати, ідеалістично настроєна людина, до нестями закохана в рідне місто, в собор святої Софії, в старовинних, ще скитських часів, кам'яних бабів та в інші, не менш привабливі і хвилюючі, пам'ятки сивої старовини.

Аделаїда Галактіонівна не зносила жодної старовини, тим

більше сивої. Нарешті, вона так і сказала Іпполітові Павловичу:

— Я або свята Софія!

Іпполіт Павлович якийсь час вагався у виборі, але любов до мистецтва та науки безнадійно перемогла.

Аделаїда Галактіонівна була маніюрицею. І хоч вона не зносила советську владу навіть більше, ніж Іпполіта Павловича, все ж серед її клієнтів була сволота найвищої партійної ранги, в тому числі жінка і дві дефективні дочки самого секретаря обкому партії.

Принаймні раз на місяць по Аделаїду Галактіонівну приїздив розкішний автомобіль марки "Фіят". Автомобіль збивав у завулку неймовірну куряву і чималий фурор серед закаканих, соціально надійних, дітлахів.

Шофер трубив, і, за якусь мить-другу, Аделаїда Галактіонівна, як правило в барвистій червоній сукні, йшла до автомобіля.

По одній лише ході Аделаїди Галактіонівни можна було сказати, що ця жінчина зроблена з іншого, сказати б, м'якішого тіста і не пара жодній в Троїцькому завулку, а може, і в цілій околиці. Тут була, між нами кажучи, якась успадкована шляхетність, чи щось у тому роді...

Інша дама, Клавдія Іванівна, була овдоволю дамою.

Її покійний чоловік, Григорій Степанович, так довго і безнадійно хворів на туберкульозу, що Клавдія Іванівна поховала його у своєму серці ще років за п'ять до його смерті. Але Клавдія Іванівна виявилася доброю дружиною і на його могилі спорудила невеликий, але цілком мистецького звучання пам'ятник із зображенням якоря та закрученої линви на ньому. Покійний замолоду служив у фльоті і щось подібне мав витатуйоване у себе на грудях...

Правду сказавши, сусіди не сподівалися від Клавдії Іванівни такого, як вони казали, благородного жесту.

Клавдія Іванівна була далеко молодша за Аделаїду Галактіонівну — перевага, котра Клавдії Іванівні, зрештою, не коштувала жодних зусиль. За це Аделаїда Галактіонівна від щирого серця ненавиділа Клавдію Іванівну, і бажала їй при нагоді ще раз овдовіти.

Літніми днями Клавдія Іванівна здебільша лежала в гамаку на веранді, курила цигарку за цигаркою і, гойдаючись, ліниво мріяла. Часом вона важко зідыхала, стріляла з пальців недокурком у стелю веранди і деклямувала щось з Пушкіна чи Лермонтова. Однак, найчастіше вона деклямувала:

Мечти, мечти — где ваша сладость?

Ушли мечти — осталась гадость...

Потайки Клавдія Іванівна заздрила Аделаїді Галактіонівні. Вона заздрила, бо за Аделаїдою Галактіонівною приїздив

розкішний автомобіль з молодим шофером у шкіряній лискучій куртці і з майже таким самим обличчям...

Шофер, з фасоном, одним розмахом руки, затріскував за Аделаїдою Галакціонівною дверцята, потім сам галлянтно сідав за кермо, і за мить автомобіль, з чималим гуркотом, губився, зовсім як на іноземних фільмах, у хмарах куряви...

Клавдія Іванівна любила уявляти себе в автомобілі, замість Аделаїди Галакціонівни, — сам-на-сам з молодим шофером, від якого так інтригуюче пахло шкірою, бензиною і ще чимось приємним та привабливим.

"О, я б дала з ним раду!" — сама до себе говорила Клавдія Іванівна, пускаючи через обидві ніздрі дим. — "Я й не з такими давала раду!"

Хто зна, доки б продовжувалася вся ця, сказати б, ідилія, якби одного погожого вечора Аделаїда Галакціонівна не заснула з тим, щоб, як сказав безсмертний Сааведра, на ранок знайти себе мертвою.

Цим разом до автомобіля, замість Аделаїди Галакціонівни, підбігла Клавдія Іванівна. На ній була до непристойности прозора і коротка сукня.

Жестикулюючи і показуючи пальцем у небо, Клавдія Іванівна пояснила шоферові що, зрештою, і слід було пояснити. Шофер усміхнувся і, блиснувши зубом-фіксою, кивнув головою.

Клавдія Іванівна вскочила до автомобіля, і шофер галлянтно затріснув за нею дверцята.

Клавдія Іванівна ніколи не повернулася.

Аделаїду Галакціонівну поховали у барвистій червоній сукні. Інших суконь у Аделаїди Іванівни не знайшлося.

Іпполіт Павлович овдовів і знову замешкав у будинку в самому кінці Троїцького завулку.

3. ФЕНОМЕН

Олексій Олексійович, попри свою позірну пересічність, людина, безперечно, непересічна — заслуговуюча на серйозне та вдумливе літературно-мистецьке втілення.

Його батька, ще до народження Олексія Олексійовича, розстріляла якась божевільна більшовичка. Його мати померла при породах Олексія Олексійовича, і виховувати Олексія Олексійовича довелося його рідній тітці, Лисаветі Степанівні.

Між іншим, до революції Лисавета Степанівна займалася розплодом і плеканням якихось породистих сибірських котів, дуже тоді популярних серед купецтва.

У революцію, голодні і, як співається в *Інтернаціоналі* —

"прокляттям заклеймо́ні", сусіди переловили і пережерли усіх котів, не залишивши, таким чином, Лисаветі Степанівні ні одного kota на розплід.

Лисавета Степанівна дуже боляче перенесла цю канібальську історію. Вона невдовзі тяжко захворіла і померла, заповідаючи Олексієві Олексійовичу декілька порожніх кліток-родилок і неймовірну кількість порошку на блохи. Але тітка не була більше потрібна Олексієві Олексійовичу. Він уже голився і працював на пошті, де він з ранку до вечора штемплював ту чи ту більшовицьку пику на марках, що, звичайно, не могло повністю задовольнити його духовних потреб.

Якийсь час, йдучи за настирливими покликами і вимогами природи, Олексій Олексійович носився з ідеєю знайти собі якусь цнотливу дівчину, яка б стала йому вірною супутницею та підпорою на цьому тяжкому і далеко не завжди радісному життєвому шляху. Але Олексій Олексійович швидко переконався, що такої супутниці в природі не існує або, принаймні, така ще не народилася...

Олексієві Олексійовичу фактично нічого не залишалось, як присвятити своє життя розширенню та поглибленню свого світогляду або, як він казав, кругозору, тобто взятися до копіткої і вимогливої праці над самим собою.

Через цілковито неясне соціальне походження він не міг і мріяти про будь-які більшовицькі вузи і вузи. Зрештою, він і не мріяв — все це йому повністю замінила книжка.

Олексій Олексійович міг читати сидючи, лежачи, навстоячки, при виконанні найрізноманітніших життєвих функцій, навіть, ходячи до праці чи йдучи з праці. І почавши, можна сказати, з нічого, Олексій Олексійович, за відносно короткий час, досягнув не абияких результатів і всіх дивував найбільш несподіваними, рідкісними, подиву гідними і, по суті, нікому не потрібними знаннями.

Його сусід, Федір Павлович, у минулому, здається, білоґвардієць — людина жовчна і недоброзичлива — не раз казав йому:

— Ти, Олексію Олексійовичу, із себе являєш те, що вчені середньовічні католицькі монахи називали феномен!

Олексія Олексійовича знали по всіх бібліотеках міста, і поміж бібліотекарів він мав прізвисько привида, що повертається...

Тітчина квартира, невдовзі по її смерті, була реквізована під садочок-інтернат для дефективних і напівдефективних безпритульних дітей, і Олексієві Олексійовичу довелося квартирувати в однієї вдови-домовласниці, Марти Тимофіївни.

Олексія Олексійовича вселили їй силою, не звертаючи уваги на її протести та догрози. Накричавшись і ніби щось змакітривши,

вдова раптом змінила, як кажуть, гнів на милість. Вона навіть дозволила Олексієві Олексійовичу переглянути у двох великих шафах книжки її покійного чоловіка.

Олексій Олексійович рився в шафах мало не до самого ранку — охав, ахав і навіть стогнав від надмірного захоплення та втіхи. І якщо Олексій Олексійович знайшов цілий скарб у шафах, Марта Тимофіївна знайшла щось подібне до скарбу в образі Олексія Олексійовича.

Але в житті, на жаль, не все так просто, як, скажімо, у советській конституції. Марта Тимофіївна швидко переконалася, що знайти шлях до серця Олексія Олексійовича справа важча, ніж побудувати соціалізм в одній країні. Навіть подаровані нею Олексієві Олексійовичу обидві шафи книжок не привели до чогось позитивного. Не кажучи про всі інші незчисленні заходи та міроприємства, до яких вдавалася Марта Тимофіївна, завжди у розпачі, але з непохитною жіночою надією, що прийде час — і він, тобто Олексій Олексійович, оцінить і зрозуміє, на які високі і довготривалі почуття здібна вона, тобто Марта Тимофіївна.

Часом Марті Тимофіївні хотілося вихопити з рук Олексія Олексійовича книгу, і тарахнути нею по його лисіючій потилиці, часом самій хотілося стати книгою, щоб Олексій Олексійович з любов'ю та ніжністю, тримав її, тобто Марту Тимофіївну, в своїх руках і не зводив з неї очей...

Олексій Олексійович намагався по змозі не зауважувати Марту Тимофіївну — справа важка і майже неможлива. Кожного разу уникаючи і обов'язково напорюючися на неї, Олексій Олексійович міцно запліщував очі, і його обличчя ставало подібним до невміло скрученої дулі.

Марта Тимофіївна строчила, з чого тільки могла, на старій зінгерівській машині сукню за сукнею — важкі ґардини перетворювалися на грайливі пелерини та широкі інтригуючі спідниці. Мережані скатертини і фіранки майже магічно перетворювалися на ажурні блюзки з колосальними декольте, для капелюхів не бракувало майстерно шитих квітів і навіть справжнього, ще дореволюційної давности павиного пір'я.

Як тільки Олексій Олексійович повертався з праці, Марта Тимофіївна з'являлася перед ним то в одному, то в іншому, ще барвистішому вигляді, і все це жваво нагадувало театральну виставу, яка в глядачів не мала жодного успіху...

Олексій Олексійович заглиблювався в читання чергової книжки, і під лямпою блищала і грілася його дедалі більше лисіюча лисина.

Марта Тимофіївна дивилася на Олексія Олексійовича крізь щілину в дверях, і, ледве стримуючи себе, відчувала, як її палка любов перевтілюється в таку ж палку ненависть.

— Хвеномен! — шепотіла Марта Тимофіївна і до болю, до крові кусала уста.

4. ЗАПОВІТ

На схилі літ Степан Харитонович так повірив у силу науки та прогресу, що навіть заповів своє тіло одному з дослідних інститутів Академії наук. Важко, звичайно, чогось більшого вимагати від все ще, як би там не було, живої людини.

Це рішення значною мірою примирило Степана Харитоновича з таким мало кому зрозумілим явищем, як смерть.

При думці, що його не закопають під акомпаньямент духової оркестри клубу працівників утильсировини, а, законсервувавши у відповідних розчинах та формулах, вживатимуть в цілях прогресу та науки, — Степана Харитоновича огортала тиха радість....

Якийсь час Степана Харитоновича страшенно тішила ця науково-дослідна перспектива, і він любив сам собі, а інколи і вголос повторювати пророчі слова Пушкіна:

Нет! Весь я не умру!

Відбуваючи свою щоденну прогулянку, або, як він казав, моціон, Степан Харитонович любив пройти повз масивні таблиці Академії наук, повз Інститут експериментальної медицини та інші не менш поважні наукові заклади, почувавши себе свого роду інтегральною частиною цих вельми поважних інституцій.

Коли мене, нарешті, не стане, — думалося Степанові Харитоновичу, — я все ж таки буду по той бік цих важких дверей. Нехай у трохи зміненому вигляді та формі, але буду!

Своє рішення Степан Харитонович не тримав у секреті. Він навіть дав інтерв'ю кореспондентові газети *Пролетарська правда* і від своїх сусідів дістав прізвисько живого трупа.

Сусіди, народ в основному темний і малокультурний, не в стані були зрозуміти, що життя, не окрилене якоюсь високою остаточною ціллю, — абсолютно безцільна річ. Вони, тобто сусіди, — думалося не раз Степанові Харитоновичу, — як мухи в помийній ямі, однаково, як до революції, так і при советській власті, народжуються, їдять, п'ють, злягаються і помирають, наплодивши таких самих, як і вони, нудних мух... Все це, звичайно, образно сказавши.

Офіційний лист-відповідь, в якому Степанові Харитоновичу складала подяку за його гідну наслідування пропозицію, Степан Харитонович вставив до рамки і повісив у себе над ліжком. Смерть, — думалося Степанові Харитоновичу, — зрештою, як і життя, може бути не банальною, а цілком плідотною річчю.

У Степана Харитоновича, слід зауважити, поправився апетит,

покращала серцедеяльність, зникли об'яви ревматичного та іншого болю в ногах і руках, унормувався шлунок і, ніде правди діти, з'явилися досить грайливі, як на його вік, думки.

Степан Харитонович почав ходити, ніби підстрибуючи, а одного разу він навіть ущипнув вісімнадцятилітню сусідську дівчину Муську.

Його сусід, Антін Антонович, у минулому, здається, служитель релігійного культу, — людина спокійна і врівноважена, немов великий церковний дзвін, дуже непохвально дивився на раптом омолодженого Степана Харитоновича.

— Вам, Степане Харитоновичу, — казав він, — слід би вже трохи подумати і про... грядуще!

— Я вже подумав! — коротко і ясно відповідав Степан Харитонович.

І все ж, попри свою, цілком світові видиму бадьорість, не одна, нікому не видима, гнітюча думка бентежила Степана Харитоновича. Особливо пізніми вечорами, коли все затихало і Степанові Харитоновичу нічого не лишалося, як тільки дивитися на електричну лампку, що часом блимала і кожної миті могла перегоріти і згаснути. Одна справа її вимкнути, інша — якщо вона сама перегорить і згасне. Останнє, — думалося Степанові Харитоновичу, — щось дуже подібне до смерти...

Степан Харитонович не відважувався вимкнути лампку і засинав, надіючися, що коли він прокинеться, лампка все так само світитиме.

Інколи Степанові Харитоновичу взагалі не спалося, і він слухав, як за стінкою, у Антона Антоновича, цокає старовинний годинник.

Годинник по-церковному спокійно відбивав годину за годиною. Мабуть, він їх так само відбивав і за життя батька, а може, й діда Антона Антоновича. Речі, — думалося Степанові Харитоновичу, — часто переживають нас — одухотворених...

Степан Харитонович трохи заздрих Антонові Антоновичу. В Антона Антоновича була на кладовищі похована жінка. Антон Антонович часто ходив на її могилу, полов навколо пам'ятника бур'ян, мив та чистив щіткою пам'ятник. Впоравшись, Антон Антонович уголос читав покійниці щось із нею улюблених *Полних сочиненій русскіх класіков*.

Прийде пора і Антон Антонович спочине під тим самим пам'ятником. Що ж, — думалося Степанові Харитоновичу, — простим смертним пам'ятники ставлять лише на кладовищі і ніде інде. Тільки геніям людства ставлять пам'ятники в більш цікавих і веселих місцях. Скажімо, перед оперою, чи залізничим двірцем.

На щось подібне у Степана Харитоновича не було надії. Тим більше, що людство чорт зна кого має за геніїв!

Степана Харитоновича бентежила думка, що йому так-таки ніде й не поставлять пам'ятника...

Отримавши своє тіло, — думалося Степанові Харитоновичу, — "неодмінному" секретареві не буде вже кому дати розписки за отримане... І Степан Харитонович, може, вперше в житті пошкодував, що він ніколи не одружився.

Я, — думалося Степанові Харитоновичу, — все таки хочу лишити щось по собі — якийсь, так би мовити, слід. Бодай ім'я та по-батькові, дату народження та смерті... Інакше я не факт, а лише якийсь фантом, який, чого доброго, можуть подумати, ніколи й не існував...

Ні, я все таки існував! Раз усе ще існую, то — існував... — приходив до філософського узагальнення Степан Харитонович, і в його уяві поставав, у всій своїй барвистості, один, найбільш незаперечний факт його, тобто Степана Харитоновича, існування — замолоду подорож на Чернечу гору поклонитися безсмертному Тарасові, і потім — дивний сон, в якому нібито він, тобто Степан Харитонович, з великим надхненням написав: "Як умру, то поховайте..."

Власне, власне — поховайте...

Перед здивленим у минуле Степаном Харитоновичем промайнуло, як це говориться в поезії, на крилах пісні, ціле його життя — ціла ніде ніким не написана біографія — єдина і неповторна в своєму роді, не зважаючи на відсутність у ній чогось феноменального чи взагалі вартого будь-чийої уваги. Немає такої цікавішого життя за своє власне...

У Степана Харитоновича все більше крутилося в голові. Зовсім як колись у купецькому зібранні під звуки незабутнього старовинного вальсу...

Музика заколисувала, і, вже засинаючи, Степан Харитонович подумав, що завтра він "першим ділом" неодмінно напише лист-відмову "неодмінному" секретареві, а тоді напише — заповіт! Щоб все було, як слід — могилка, якийнебудь пам'ятничок, якась травичка, квітка... Щоб хоч якийсь, так би мовити, слід...

І ще подумалось — прокинутися б лише узавтра.

ВОЛОДАР ДУШ НАШИХ

Дмитро Козій

Володар душ наших — то Тарас Шевченко.

Хочемо з'ясувати, завдяки яким особливостям психічної структури він став для нас тим, ким він є.

Коли чуємо слово "володар", маємо на думці людину, яка має в своїх руках політичну владу й може диктувати підлеглим свою волю. Володарі — це, звичайно, вольові, владні натурі. Вони бувають дуже відмінної психічної структури.

До першої категорії можна зарахувати тих, що узурпують собі владу. Вони загальновідомі під назвою тиранів. За ними йде слава красномовних демагогів. Вони накидають свою волю суспільству, використовуючи своє красномовство, але не гребують при тому найжорстокішими засобами насильства, топчучи без вагання справедливість і сіючи смерть. Вони дошукуються скрізь і всюди своїх ворогів. Їх влада закріплюється на трупах тих, хто їм здається не скореним. Їм чуже почуття відповідальності перед людьми, законом і Богом.

До другої категорії належать ті, що успадковують владу з роду в рід або, як гетьмани, дістають владу з вибору завдяки своїм особистим якостям. І ті і ті визнають над собою право і закон.

До третьої категорії владних натур відносимо ті одиниці, які досягають влади й виконують її, уважаючи себе за знаряддя в руках всевладної Судьби. За приклад таких владних натур може правити Валленштайн у трагедії Шіллера.

Врешті, під четверту категорію владних натур підпадають ті, які заякорюють свою волю в волі Божій і свою владу трактують як подиктовану Богом місію. Назвемо їх "володарями з покликання". До них належить біблійний Мойсей, що повів свій народ до обітованної землі шляхом трудів і боїв. Належить і наш Шевченко, що вибрав шлях безперервних змагань і страждань, несучи прапор з надхненням словом "Заповіту".

Володарі з покликання — їх маємо передусім на думці — відзначаються, за окресленням німецького соціолога Макса Вебера, особливими емоційно-вольовими якостями, т. зв. "харизматичними властивостями", які треба вважати "надприродними, надлюдськими або принаймні винятковими якостями". Прикметник "харизматичний" походить від грецького іменника "харизма", тобто дар. Харизматичні властивості даються людині "зроду", так би мовити, як "дар Божий". Обдаровані ними

одиниці справляють на своє людське оточення непереможний вплив. За ними тягнуться люди, як зачаровані. Їх називає Макс Вебер "великими харизматичними провідниками", маючи на увазі історичні постаті, які дають поштовх до релігійних, суспільних чи національних рухів, що оновлюють життя людських спільнот.

Харизматичним провідником нашим був і є Тарас Шевченко. Він став володарем душ наших. Ми зміряли вагомість його слова, але перед нами стоїть, як велика загадка, його неповторна особистість.

Про чарівливу вдачу Шевченка свідчать ті, що з ним частіше зустрічалися. Анатоль Костенко, який дбайливо зібрав і простудіював спогади про поета, стверджує, що "його постать, за словами сучасників, чарує і вабить не менше, ніж сама поезія".¹ Він переказує враження Олександра Чужбинського, мемуариста, що добре знав Шевченка, ось як:

"Не лише творами, але й особистою вдачею, чарівною привабливістю, що була властива йому, Шевченко глибоко імпував простому народові й інтелігенції. Опинившись в оточенні людей, яких бачив вперше, через кілька хвилин він ставав душею всієї аудиторії".²

З цим цілком погоджується відомий життєписець Шевченка Павло Зайцев: "Своїй чарівній вдачі і талантам, — пише він, — завдячував [Шевченко] те, що скрізь, де з'являвся, до нього тягнулися люди".³ На іншому місці життєпису читаємо: "На перший погляд обличчя його видавалося звичайне, але кожного, хто хоч трохи приглянувся до нього, чарували його невеликі, але виразисті сірі очі, що світилися надзвичайним розумом і дивною добрістю".⁴

Глибоке враження на слухачів справляв Шевченків голос. Княжна Варвара Репніна була ним зачарована. "Читаючи чудесні свої твори, — каже вона, — він робився чарівним; музикальний голос його переливав у серця слухачів усі глибокі почуття, які тоді володіли ним".⁵

Ствердивши непереможний вплив харизматичної особистості, ми не виключаємо можливості її конфлікту з оточенням. Проблема такого конфлікту розвиває Іван Франко в поемі *Мойсей*.

---

1. А. Костенко, *Шевченко в мемуарах* (Київ: В-во "Радянський письменник", 1965), стор. 272.

2. Там само, стор. 71.

3. П. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка* (Нью-Йорк — Париж — Мюнхен; В-во НТШ, 1955), стор. 376.

4. Там само, стор. 108.

5. В. Репніна в автобіографічній "Повісті". Див. М. Шагінян, *Т. Шевченко* (Київ: В-во "Дніпро", 1970), стор. 35.

Настає момент, коли народ утрачає віру в місію пророка. Не диво. Безнадійність і безцільність, як здавалося йому, безконечних змагань і величезних пожертв життям людським мусіли викликати апатію й зневіру. Народ відвертається від свого провідника, навіть проганяє його. Одначе священний трепет, яким довгі роки особа Мойсея сповнювала серця людей, не перестає діяти. Чар його владної волі пориває їх згодом на нові подвиги під проводом його спадкоємця. Він перетворює апатичну масу на "люди героїв".

Відмінний характер конфлікту і в відмінній історичній та особистій ситуація випав на долю Шевченка. Це був конфлікт з російською імперською потворою, яка диспонувала всіма засобами, щоб задавити українського пророка. Шевченко був запроторений на животіння в сірій солдатській шинелі. Він мав стати нульовою людиною на суспільній драбині. Все таки ця "людина-нуль" змогла на засланні підкорити собі багато шляхетних людей із свого оточення. Не підкорила бузувірів, але з'єднала собі друзів і прихильників з-поміж тих осіб, що в глухій пустелі не втратили людського обличчя. Шевченко не став "людиною-нулем", а, навпаки, повернувся з заслання переможцем-тріумфатором.

Незвичайні риси вдачі у Тараса проявилися вже в хлоп'ячі роки. Вони вражали передусім вдумливого батька, що вирізняв Тараса з-поміж інших своїх дітей. Він брав його з собою в чумацьку дорогу, в якій перед хлопцем розкривався широкий світ. Батько не міг, може, опертися наполяганням допитливого сина, що любив мандрувати, особливо після того, як наслухався оповідань діда про козаків і коліївщину і прагнув, напевно, побачити ті місця, куди пройшли гайдамаки, надивитися на степи й козацькі могили, а може-може, й побачити сине море, що прославилось козацькими походами. Коли батько міг краще проникнути в душу хлопчини, як не під час далекої мандрівки?

Його поведінка перед смертю переконує нас, що він добре збагнув вдачу й душу своєї коханої дитини. У своєму заповіті він не залишав Тарасові нічого з свого майна, бо був пересвідчений, що син не буде з нього користати. Він сказав: "Синові Тарасові із мого хазяйства нічого не треба, — він не буде абияким чоловіком. З його буде або щось дуже добре, або велике ледащо. Для його моє наслідство або нічого не буде значити, або нічого не допоможе".

Це були віщі слова про можливості, які чекали Тараса в майбутньому. Щоправда, батько поставив альтернативу: Тарас буде або не абияка людина, або велике ледащо. Але треба гадати, що батьківське серце підказувало йому здійснення в майбутньому першої можливості з тієї альтернативи, бож у цьому таїлася задушевна мрія доброго й розумного батька про те, що Тарас буде великий духом і душею.

Вольова натура Тараса-хлопчини проявилася в його ранніх самостійних і невтомних пошуках учителя малярства. Це було внутрішнє горіння, властиве геніям. Це була владна воля вирватися з пащі дракона кріпацтва, який поглинав українське селянство. Це було — і це треба підкреслити — наполегливе намагання визначити своє життєве призначення, здійснити своє покликання. Бож хлопець ішов за внутрішнім покликом. Прикрі невдачі не зламали його волі. Щоправда, пошуки вчителя закінчилися болючим ударом: не довелося знайти вчителя, а довелося стати послугачем у поміщика Енгельгардта, власника "кріпацьких душ". Довелося зазнати не тільки зневажливих ляпасів, але й побиття різками за своє захоплення малярством. Але незламна воля й малярський хист кріпака перемогли "власника душ": він віддав Тараса в науку до маляра. Кріпак не перестав почувати в собі внутрішньої свободи.

Переконливі докази впливу чарівної особи Шевченка дали чужинці. Чи не приворожив до себе студент Академії мистецтв, недавній кріпак, божка Академії Карла Брюлова, що запрошував до себе Шевченка, любив слухати його читання, а може, й оповідання, бував з ним у театрі? Опинившись на засланні в умовах, які могли тільки принизити й потоптати особисту гідність поета, він все ж таки зміг піднятися так високо, що будив пошану з боку кращих офіцерів. Під час експедиції на Аральське море, до якої був приділений Шевченко як рисівник, він став близькою людиною, а навіть здружився з керівником експедиції О. Бутаковим й іншими визначнішими членами експедиції. Після закінчення праць експедиції, повернувшись до Оренбургу, Шевченко якийсь час мешкав у Бутакова, а пізніше дав йому притулок у себе капітан К. Герн, що став одним з найвідданіших його друзів. За свідченням Ф. Лазаревського, в Оренбурзі "поета, як то кажуть, на руках носили". Він бував "у вищих сферах", не виключаючи й самого генерал-губернатора Обручева. Всюди "тримавсь просто, але з гідністю й незалежністю".⁶ Коли Шевченка за кару перевели до Новопетровського форту, його шанобливо зустрів комендант форту майор А. Маєвський, а по його смерті Іраклій Усков. Що й казати про засланців-поляків, серед яких Шевченко знайшов правдивих шанувальників і друзів.

Поверненого з заслання поета вітали з захопленням і свої, і чужі. Як каже життєписець, "широко відкрив Петербург поетові свої обійми. Якась несамоविта людська повільно розлилася навколо нього й готова була його поглинути".⁷ Ні один з визначних засланців не був опромінений таким німбом, як український поет.

6. Костенко, *Шевченко в мемуарах*, стор. 133.

7. Зайцев, *Життя Т. Шевченка*, стор. 306.

А були між ними такі люди, як декабрист Сергій Волконський, що відбув 30-літнє заслання на Сибіру, чи великий Достоевський. Мемуаристка О. Штакеншнейдер оповідає про один літературний вечір у Петербурзі, на якому виступали корифеї російської літератури: Тургенев, Достоевський, Островський, Некрасов, Гончаров. Був там і Шевченко. Отож, публіка прийняла його так, "ніби він геній, що опустився в залу Пасажу прямо з неба. Ледве встиг він увійти, як почали ляскати, тупати, кричать... Вшанували мученика, потерпілого за правду". Слушно зауважує при тому мемуаристка, що й Достоевський був мучеником за свободу, "однак його вітали без ентузіязму".⁸

Шевченко будив ентузіязм своєю появою, бо, як каже інший мемуарист (Лев Жемчужников), "він був повністю людина, — в цілковитому значенні цього слова".⁹ Він "не здав жодної позиції і повернувся з величезним авторитетом борця".¹⁰

З'ясовуючи непереможний вплив особи поета, якому властиві були харизматичні якості, не маємо наміру применшувати вагу його слова. Погоджуємося з думкою Б.-І. Антонича, що "палючі слова [Шевченкові] пропекли нам душі".¹¹ "Палючі слова" палали надхненням пророка й незламністю волі борця, що був покликаний повести за собою народ. Силу і правду його відчули і збагнули кирило-методіївські братчики. Микола Костомаров знайшов точний вираз для окреслення суті Шевченкового слова: воно "горить нетлінним огнем — огнем Прометея". Відчувалося, що в особі і слові поета захована титанічна воля. Куліш передав це словами: "Сяйво Шевченкового духа було чимось над-природним". Коли виступив Шевченко з своїм словом, то в нього, за висловом Куліша, "серце ожило", "очі загорілися", "над чолом чоловіка засвітився полон'яний язик", — в усьому пробивалася одержимість пророка й нестяма візіонера. Молодий геній постав перед слухачами як національний пророк,¹² що мав дати синам України заповіт:

Вставайте, кайдани порвіте.

I

Моліться Богові святому,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться.

8. Костенко, *Шевченко в мемуарах*, стор. 239.

9. Там само, стор. 245.

10. Шагінян, *Шевченко*, стор. 241.

11. Б.І. Антонич, *Зібрані твори* (Нью-Йорк — Вінніпег: В-во "Слово", 1967), стор. 231.

12. Зайцев, *Життя Т. Шевченка*, стор. 149, 163.

У цих словах уся суть Шевченкового профетизму. А втім, такі самі рушійні сили, що в Шевченка, діяли у старозавітних пророків: стурбованість світовою неправдою й несправедливістю, крик душі за Богом правди, туга за справедливістю й за досягненням узгодження волі людини з волею Божою.

В особі Шевченка втілились ідеї правди і справедливості. А силу оновити життя мають тільки живі, втілені ідеї. Діють не ідеї самі з себе, а те, х т о їх втілює в собі і в своїм слові. Думку Макса Шелера, що геній є "безпосередньо присутній" у витворах свого духа, без вагання прикладемо до творів Шевченкового генія. Його слово живе в поетові і поет живе в ньому.

Містична присутність творця в його творах закріпила живучість поетового слова і водночас культ його творця.

Але культ генія, що набув всенародного характеру, завершився в пов'язанні з могилою пророка.

Приходить на думку культ героїв у старовинних народів, зокрема в античних греків. Він зосереджувався на могилах героїв. Герої, до яких греки зараховували не тільки безстрашних борців на полі бою, але й переможців у пангелленських ігрищах, і великих законодавців, і геніяльних поетів, ставали по смерті геніями-опікунами місця свого поховання, а бувало й таке, що вони вставали й боролися пліч-о-пліч з оборонцями батьківщини.

Шевченкова могила стала також осередком культу. Незвичайні обставини поховання поета мусіли викликати в народі живе уявлення про богатиря-звитяжця, що спочив на горі над Дніпром, в осередку Української Землі, як герой-опікун краю. Могила стала місцем прощі, як колись Києво-Печерська Лавра з її похованнями великих подвижників-богоугодників.

Народ довго не вірив, що Шевченко помер. Ще наприкінці XIX століття дописувач львівської *Зорі* стверджував, що поетові земляки-селяни з Кирилівки "досі не вірять у смерть Шевченка, а вважають, що він "притаївся тільки". При тому дописувач зауважує: "Останнє тим більш дивне, що багато хто брав участь у похороні".¹³

Навколо Шевченкової могили творилися легенди. Один дідусь переказує оповідання, яке чув ще від батька, "що кожної місячної ночі виїжджав на Шевченкову могилу воїн. Він був задуманий, грізний. Над Дніпром лунала його заповітна пісня:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте.

---

13. Шагінян, *Шевченко*, стор. 144.

А хто раз чув його пісню, навіки вона залишалася в серці народу".¹⁴

З побожною шанобливістю охороняв Шевченкову могилу її перший сторож, що добровільно взяв на себе той обов'язок, і виконував його безкорисливо понад 50 років. Це був Іван Ядловський — ім'я, гідне пам'яті! Він насадив лісок попід горою, щоб гора не осушалася, розвів садок — все з любов'ю й самовідданістю. Щоб якось прожити, робив речі хатнього вжитку (ще й з пам'ятковими написами) й продавав їх відвідувачам могили. Дехто залишав дрібні гроші на хресті для діда. З пошани до нього не давали йому грошей у руку, щоб його не вразити: він був гордий і не взяв би грошей, як жебрак. Коли він постарів і нездужав, його внучка хотіла забрати його до себе, до Канева, але дід не схотів іти. "Умру", — сказав, — тут, а Тарасові могили не zostавлю".¹⁵ Не хотів покинути священне місце його правдивий священнослужитель.

Люди з пієтизмом зберігали речі, зв'язані з особою поета. Кажуть, що під час похорону рідня поетова роздавала стрічки й хусточки дівчатам, які несли віко труни Шевченка. Бабуся, у віці 106 літ, якій дістався колись дорогоцінний подарунок, оповідала: "Я й досі держу хусточку від похорону Шевченка. На смерть її держу. Закажую своїм: як умру, то щоб з нею й поховали мене".¹⁶

З часом культ генія знайшов свій вираз у споруджуванні численних пам'ятників по містах і селах, на рідній землі і за морем. Не місце тут перелічувати твори народних мистців, виконані з пошани до національного генія: вишивані рушники з словами поета, взятими з *Кобзаря*, килими з його силуетами, різьби на дереві й кості, навіть тарілки. Не будемо називати місцевості, де показують "Шевченкові" дуби, липи, ясени, верби, під якими, за переказами, поет сидів, думав і творив.

У свідомості народу його геній-опікун набрав рис стародавнього билинного богатиря. Іван Іванченко, один з народних кобзарів, що творили в нашому віці, відтворює образ Шевченка стилістичними засобами билин і дум: при народженні Тараса зоря заглядає в віконечко. Усміхнувся хлопчик до неї, а зоря бажає йому,

щоб життя в нього було піснею —
вічно вільною, людям сонечком.

Мати несе дитину скупати в Дніпрі. Дніпро, який був скутий

---

14. *Народ і Шевченко. Легенди, перекази, пісні та інші твори про великого Кобзаря* (Київ: В-во АН УРСР, 1963), стор. 139.

15. Там само, стор. 136-137.

16. Там само, стор. 133.

морозом, розбиває лід, щоб зготувати купіль дитині. Тарас-дитина втрачає батька-матір, але не стає сиротою:

Тепле сонечко було матір'ю,
Ясний місяць був рідним батеньком,
А всі зіроньки — брати з сестрами;
Буйний вітер був за товариша,
Степ широкий був його радістю,
А Дніпро старий — його думами,
Соловей в гаю — його піснями.

Коли хлопець почув у собі віще серце, пішов степом зеленим, став на високій могилі і просить у стокрила-орла, щоб подарував йому "золоту кобзу — струни срібнії". Заграло синє море, показався на ньому байдак з чорноморцем, старим віщуним. Подав віщун хлопцеві золоту кобзу і каже:

Візьми, сину мій, — це душа твоя,
Вона вся жива, в тобі житиме.

Сказав і зник. Торкнув Тарас струни срібні і задзвеніла кобза піснею ясною.

Надлітає орел і хлопець просить його:

Гей ти, орле мій, сизокрилий брате,
Скинь перо мені з крила дужого.

Орел скидає "з свого вільного крила" перо, "перо дивнеє".

Хлопець умочив перо в море синєе,
Став писать ті пісні свої,
Пісні дужії, пісні віщії, —

І хитнулась земля, затряслась кругом.

Деякі епічні риси народний кобзар зачерпнув із дум. Під думу стилізує він "утечу з неволі" засланого поета. Він змальовує сцену, як поет стоїть у неділю на валу й думає-гадає про рідний край.

А тоді

... бере човна, без весел, вітрила, сідає,
До рідної землі з неволі утікає.

А море сердите човен хоче розбити,
Перекинуть, залити і плавця смілого затопити.

Але поет виявляє чарівницьку силу:

Він струни зачіпає, і пісня по морю лунає...
Тоді море буряне затихає.¹⁷

Так утихомирив колись розбурхане море Олексій Попович з народної думи.

Таким чином поет у народній уяві стає чудодієм, що панує над стихіями.

Але головне — він володар душ, який веде на вершини. Час даремне намагається віддалити Шевченка від нас. Шевченко

17. Там само, стор. 186-191.

понад часом. Він промовляє до живих, і мертвих, і ненароджених. Він єднає сучасність із минувшиною й майбутністю. Він завжди там, де змагаються за добру справу. Він з тими, що борються. Він мученик — з мучениками.

Послухаймо, що каже свідок-чужинець, який перебував з нашими засланцями в концентраційному таборі в Мордовії:

"Риється в землі старий, сивоусий, кульгавий стрілець, так уже битий і стріляний, що навіть у більшовиків не вистачило злоти послати його на каторжну працю. Поріється. Постоїть. Примружиться, знову схилиться. А приходять травень, і на його кльомбі раптом розпускається з строкатих квітів портрет Кобзаря. І помічаєш, що зморшки його, і вуса, і вся втомлена постать чимось схожа на цього замученого садівника.

"Довго радяться чекісти, витоптати чи ні, скосити чи залишити. Не зважилися. І цвіте перед бараком Тарас Григорович, доки не розвезуть його онуків і правнуків по інших бараках і по інших могилах".¹⁸

Щось подібне створили жінки-засланці. Вимережали портрет Шевченка. Почали це діло в концентраційному таборі, а закінчили на засланні в Сибіру. "Цим портретом проводжали в останню дорогу багатьох невгнугих, нескорених, незламних. Цей портрет давав силу витримати, впливав віру, був вірою і дороговказом".¹⁹

Справджується тут те, що було сказане мало не півтораєста років тому про духового велетня: "Він є живучим джерелом світла. Добре й мило бути близько коло нього".²⁰

Добре мати коло себе духа-опікуна, відчувати тепло його серця та його силу, якою він надихає побитих недолею, щоб вони не падали в зневірі, наснажує волю людини на героїчні змагання.

Згаданий портрет дістався "незвичними шляхами" до видавництва "Смолоскип", до рук О. Зінкевича, що передав його Організації українців Канади.

Цей мережаний портрет — ще один доказ того, що Шевченко-мученик живе з мучениками як їх надхненник, котрий не дозволяє їм коритися брутальній силі і плекає в їх серцях віру, що "встане Україна, світ правди засвітить", а воднораз надію на оновлення людини. Він є невичерпним джерелом прометеївської сили й безмежної любови до батьківщини. Чи не надхнені шевченківською

---

18. А. Радигін, "Розповідь про бачене і пережите", *Сучасність* ч. 1, січень 1974, стор. 31.

19. О. Зінкевич, "Промова на XXIV конференції Організації українців Канади", *Жіночий світ*, ч. 6-7, 1975, стор. 11.

20. Th. Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, ed. Frederick A. Stokes, New York, 1893, стор. 2.

любов'ю й прометеївською силою такі в'язні-мученики й засланці-мученики, як Валентин Мороз?

Не можемо поминути оригінальне висвітлення генези культу Шевченка, яке дав Олександр Кульчицький, спираючись на теорію архетипів, творцем якої є К.Г. Юнг.²¹

Архетипи — це предковічні втілення найглибших почувань і прагнень, які живуть і діють, хоч і не усвідомлені, в психіці даної спільноти. Вони активізують життєдайні формотворчі почуття й прагнення спільноти з покоління в покоління, при чому об'єднують її, не допускають до духової розпорошености та перетворення її на безформну масу.

Три архетипи, на думку Кульчицького, таяться в глибинній сфері психіки українського народу, у сфері несвідомости, і їх "Шевченкова творчість оживила в народі": а) Перебендя-співець, що відповідає античному Орфеєві; б) Прометей як незламний борець за волю; в) Мученик. Мучеником, узятим із поеми "Неофіти", названо колективний архетип, що поєднує в собі апостола Петра, неофіта Алкіда та його матір. До цього, досить незвичайного, збірного праобразу входить, як бачимо, і праобраз безімної матері. Гадаємо, слід було б виділити окреме місце для самостійного архетипу матері, зваживши, що в Шевченковій творчості мати займає центральне місце не тільки як жриця домашнього вогнища, але також — що особливо характеристичне для Шевченка — як Мати Україна. Щоправда, деінде, а саме в статті "Світовідчужання українця", Кульчицький згадує про архетип Матері: "Для українського колективного несвідомого, на нашу думку, — як це виявляє наша літературна творчість (Стефаник, Кобилянська), — найбільш характеристичний є архетип 'Магна Матер' — тип 'доброї', 'ласкавої', 'плодючої' Землі українського чорнозему".²²

Треба, одначе, зауважити, що ця згадка про архетип Матері виступає тут без пов'язання з Шевченком.

Відтворивши названі архетипи в своїй творчості, Шевченко, на думку дослідника, поєднав їх у собі, ставши їх перетіленням. Як новітній [дозволимо собі додати окреслення: триєдиний — Д. К.] архетип, він зосередив у собі риси Перебєнді-Кобзаря, Прометєя-героя і риси Мученика за правду і справедливість. Як такий, він

21. Al. Kultschytskyj, *Sevchenko-Kult in tiefenpsychologischer Sicht* — s. *Taras Sevchenko 1814-1861*. Zum 150. Geburts — und 100. Todestag des ukrainischen Nationaldichters. Herausgegeben vom Seminar fuer Slavische und Baltische Philologie der Universitaet Muenchen und der Ukrainischen Freien Universitaet Muenchen. (Muenchen: Verlag Otto Sagner, 1964).

22. О. Кульчицький, "Світовідчужання українця", у зб. *Українська душа* (Нью-Йорк—Торонто: В-во "Ключі", 1956), стор. 18.

став виразником найглибших почуттів і прагнень українського народу. Тим пояснюється безприкладний культ Шевченка, яким не втішається ні один поет у інших народів.²³

Теорія архетипів вносить нові перспективи для розуміння генези культу Шевченка. Вона кладе в основу того культу як дію віщого слова, так і дію особи, архетипа-велетня. Але з цієї теорії випав важливий момент: могила і похований у ній, але вічноживий віщун-герой. У нас була вже мова вище про те, що тут виник образ Шевченка як мітичного героя. Саме біля могили завершується виплеканий уявою народу культ Шевченка як духа-опікуна українського народу, як у стародавніх греків культ героїв пов'язувався з місцем їх поховання.

Мітичними рисами народ почав наділяти Шевченка вже за його життя. Коли поет перебував у рідних сторонах 1859 року, він зустрічався з багатьма людьми, яких зачаровував своєю поведінкою і своїм словом. Тоді вже постали перекази про нього з мітичним забарвленням. З цього приводу Михайло Максимович писав Шевченкові: "На правому боці Дніпра Ви стали особою мітичною, про котру ширяться вже казки й легенди, нарівні з переказами стародавніх часів".²⁴

Коли ж Шевченка поховали на Чернечій горі, постать його набрала в уяві народу надлюдських рис.

Насувається думка про містерію призначення людини: адже слава нашого пророка сплелася з могилою в його візії задовго до його смерті: в "Заповіті". Незвичайна то могила над Дніпром, у серці України! Поет предвіщав, що ляже в ній, але не спочине аж до великого моменту визволу українського народу. Щойно після його визволу спочине "сном землі", як сказав про Мойсея Альфред Віньї (в поемі *Мойсей*). Щойно тоді — така його воля і, може, воля Господа! — полине до Бога молитися.

Така була воля "володаря душ наших" з ласки Божої!

---

23. О. Кульчицький, цит. праця німецькою мовою, стор. 74, 77.

24. Лист М. Максимовича від 6 жовтня 1859.

ЖІНОЧА СИМВОЛІКА У ШЕВЧЕНКА

Ася Гумецька

Тема жінки в поезії Шевченка здається сьогодні особливо актуальною, коли згадати, що цілий світ щойно відзначив Рік жінки. Серед українців ця тема вже стала традиційною: школярі пишуть на цю тему завдання, студенти і літературознавці розглядають її з боку літературно-історично-соціального, а останніми часами і психоаналітичного. Отже, сказати щось нове на цю тему досить важко, проте я вважаю, що вона таки невичерпана і до неї варто повертатися ще не раз. Моїм завданням є наświetлити питання підставової символіки, яку я відчуваю в жіночих постатях, намальованих Шевченком. Та перше зупинюся на понятті символу.

Як відомо, слово "символ" грецького походження і означає "знак" або "ознаку", тобто це засіб металогії, "іншомовлення", при якому один плян реальності замінюється другим. Так, релігійна символіка з її конкретно-предметним, а також словесним змістом представляє вищу духовну реальність. Тут зв'язок поміж знаком і оригіналом найбільш метафорично-умовний. З другого боку, бачимо антропологічні втілення певних ідей і вірувань людства в мітології, у постатях на подобу Зевса, Афродіти чи Прометя. Тут зв'язок стає більш конкретно-реальним. І, нарешті, маємо невмирущі образи світової літератури: дон Кіхот, Фавст, дон Жуан, Гамлет, що в людській уяві стали втіленням різних проявів людської вдачі, психіки, духовних пошуків. Тут символ наближається до узагальнення, де окремі постаті зливаються в один зразковий тип. Цей рід символіки я б назвала найбільш реалістичним, і усі три типи символіки можна приблизно поставити в таке ж взаємовідношення, як алегорію чи символ до метафори, а метафору, в свою чергу, до порівняння на скалі літературних тропів.

Наш довколишній світ, усе "живе і мертво", можна розглядати як систему символів-знаків, які промовляють до нашої свідомості і підсвідомості і разом творять колосальну картину всесвіту. Для людини з релігійним світоглядом усе є Божим сотворінням, втілює ідею Бога, віддзеркалюючи своїм кінечним буттям Його безконечність, своїм матеріальним тілом — Його духовність. Ми живемо, так би мовити, серед "реалізованих метафор".

В основу цієї статті покладена доповідь, читана авторкою у Ворені (передмістя Детройту) на шевченківському святі, влаштованому Культурно-громадським клубом Детройту. Ася Гумецька працює викладачем у Мічиганському університеті.

Не він один її любив.
Віддавна Україну
Поети славили в піснях,
Немов красу-дівчину.

.....
Він перший полюбив її,
Як син кохає неньку.

Хоч би була вона стара,
Сумна, змарніла, бідна, —
Для сина вірного вона
Єдина, любя, рідна.⁷

Якщо жіночість, втілена в образах коханої і дівчини-покритки викликала в поета замилювання і співчуття, то образ матері у нього просякнений ідеєю самопожертви, а разом з тим надії на відродження усього людства. У вірші "Во Іудеї, во дні они", розповівши про наказ Ірода вирізати немовлят, Шевченко каже:

Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж Тебе спасла
Твоя преправедная Мати.
Та де ж нам тую матір взяти?

(IV, 52)

І ось поступово в поета починає зріти переконання, що материнство, в якому він завжди бачив щось величне і чисте, навіть там, де воно було спотворене і зроблене об'єктом глузу, несе в собі якусь вищу ідею. Вже починаючи з 1848 року поет задумує поему, в якій хоче, за власними словами, "аналізувати серце матері за життям Святої Марії".⁸ І ось, нарешті, десять років пізніше він здійснює свій задум, при чому здійснює його навіть не в одній, а в двох поемах. Перша — це "Неофіти", написана після повернення з заслання в 1857 році в Нижньому Новгороді, а друга — "Марія", написана в 1859 році в Петербурзі. Немає сумніву, що в цих творах Шевченко висловив свої найглибші почуття і надії, дав відповідь не лише на свої ранішні сумніви,⁹ а й заглянув на століття

---

7. Леся Українка, "На роковини", *Твори Лесі Українки* (Нью-Йорк: в-во Тищенка і Білоуса, 1953), т. I, стор. 143.

8. Див. лист до Репніної, *Повне видання творів Шевченка*, т. X, стор. 60.

9. М. Шлемкевич вказує на вірші останніх років Шевченка як на доказ того, що в поемі "Марія" поет не знайшов розв'язки проблеми зла, вірніше питання, як поєднати караючого Бога з милосердним (цит. твір, стор. 58-59). На мою думку, ці розпачливі ноти пізнішої лірики не заперечують

Для поета навіть свідомо не релігійного, але обдарованого поетичною інтуїцією, усі прояви життя багатозначні. У буденних і знайомих предметах його око бачить ширшу і глибшу реальність. Шевченко був глибоко віруючою людиною і геніальним поетом. Він читав книгу життя широким відкритими очима, бачив людське серце, життя поколінь, терпіння і злети у височінь в історії нації не лише з широтою погляду соціолога, економіста чи історика, але як духовний пророк свого народу. Шевченко був романтиком і віддав данину романтичному уявленню про поета, як про обранця Божого (пор. "Перебендю"), проте не це самоопреділення робить його прозорливим, а вся його поезія, взята в цілості. Лише не всі ті, що читають *Кобзаря* і шанують його автора за певні ідеї або мистецьку красу, завдають собі труда приглянутися ближче до шевченкових образів та спробувати розглядіти ту вищу реальність, яка за ними стоїть.

Постаті Катерини, наймишки, Оксани та інших героїнь Шевченка змальовані настільки реалістично, емоційно-переконливо, вони такі близькі українському серцю, особливо жіночому, що сприймаються як живі портрети, може, узагальнені, типові, алеж у всякому разі не символічні. Наприклад, те, що Катерина, можливо, символізує Україну, додумалися пізніше (напевно, яки царська цензура відразу це запримітила, то поему не пропустила б). Зрештою, реалістичне сприймання цілком законне, але воно не охоплює повнотою всіх почувань і роздумів поета над долею жінки, над її ролею. Розгляньмо, як Шевченко малює свої жіночі постаті, що підкреслює, на що натякає і, можливо, побачимо їхню глибше значення.

Уже в першому вірші "Думи мої", яким починається *Чигиринський Кобзар*, знаходимо в стислому вигляді майже всі головні мотиви шевченківської лірики: тут і "дівоче серце, карі очі, що заплачуть на сі думи", і "вишневий сад зелений", і характерне звернення до України, як до рідної неньки.

Перша баллада Шевченка "Тополя" і коротенька "Думка" ("Нашо мені чорні брови") розвивають мотив *вірного кохання*. Це твори, просякнені народно-пісенною стихією, прикрашені типовим природним орнаментом: тополя, вітер, діброва, поле, "соловейко в лузі над водою". Любов козака та дівчини змальована як "шира", така ж природна, як їхнє оточення. Це підкреслено паралелями з природою — "Защебече соловейко / В лузі на калині, / Заспіває козаченько, / Ходя по долині", або "Серце в'яне, нудить світлом, / Як пташка без волі".

Через усе своє життя Шевченко проніс незаплямлений ідеал чистої вірної любови. Ось вірш, написаний уже на засланні в Кос-Арапі:

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо-любо стало!
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина,
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину,

І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький.
Цілує, вітає,
І йдуть по долині
І йдучи співають,
Як діточок двоє;
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались...
Якого ж ми раю
У Бога благаєм?.

(III, 191) ¹

Тут виразно звучить тема невинності, чистоти кохання: калина порівняна до "дівчини-дитини", дівчина виходить у "білій свитині" з "біленької хати", закоханих порівняно з "двома діточками". Саме їхнє кохання поетичне: вони співають, йдуть під квітучу калину, природа і любов зливаються в один ліричний образ.

А ось поетова власна мрія:

Благов у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанною мою,
Мою Оксаночку, щоб з нею
Удвох дивитися з горі
На Дніпр широкий, на ярі,
Та на лані золотополі,
.....

А потім би з гори зійшли,

По-над Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир Божий не засне,
Поки з вечірньою зорькою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились,
І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.

(III, 211-212)

Не одному сьгоднішньому читачеві така ідилія, напевно, здається сантиментально-солодкою. Можливо, що й читачам-сучасникам Шевченка, вихованим на французькій літературі, якій не бракувало усяких еротичних сцен, це теж здавалося наївним чи народно-простацьким. Але факт лишається безперечним: в усій шевченківській любовній ліриці не знайдемо еротики. ² Як маляр,

1. Тут і далі сторінки подаються за виданням: *Повне видання творів Тараса Шевченка*, 14 т. (Чикаго: в-во Миколи Денисюка, 1959-1963).

2. Найбільш "сміливим" з цього погляду віршем можна вважати "Дівичії ночі" (II, 23-24), де згадується навіть "перси-гори", та це все невинні іграшки порівнюючи хоча б з деякими віршами Пушкіна.

Шевченко висловлював своє захоплення красою жіночого тіла, натомість у поезії, змальовуючи своїх героїнь, він обмежувався згадкою про біле личко, чорні брови і карі очі та ще гнучкий стан, тобто ті прикмети жіночої вроди, які оспівував народ. Спокусливі описи Шевченка просто не цікавили. Інші поети змальовували жінку як свій ідеал краси, як об'єкт і причину своїх любовних переживань, дякуючи їм за них або проклинаючи, залежно від обставин. Для Шевченка жінка була теж ідеалом, але душевно-духовного порядку. Це не значить, однак, що тема еросу, пристрасти у Шевченка відсутня. Він трактує її як стихійний вплив емоцій, яким годі протиставитися, проти яких людина безсила. Так, у поемі "Петрусь" молода генеральша, яку видали заміж за старого і нелюбого, раптом захоується у свого вихованця Петруся. Вона молиться, б'є поклони перед іконою Пречистої — та все дарма: "Вона, сердешна, одуріла... Не стало сили". Сльози її перед іконою Шевченко зве "огненими, нечистими" та разом з тим запитує: "Та й як його одній святії / Прожити літа молодії?" і тут же повчає дівчат:

Моліте Господа, дівчата!
Моліте Господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати,
І вас отак не продала.
Любіться, діточки, весною!...
На світі є кого любить
І без користи. Молодою,
Пренепорочною, святою,
В малій хатині буде жить
Любов та чистая...

(III, 217-218)

Ведучи свою "науку" до кінця, поет змальовує, до чого приводить нечиста грішна любов-пристрасть: генеральша йде на вбивство — вона отруєє свого чоловіка. Так само трагічно кінчається історія титарівни. Вона знехтувала залицяння бідного парубка Микити і раптом відчула до нього несамовиту пристрасть: "Додому, плачучи, прийшла... / Не спала: / Яка лягла, така і встала. / Мов одуріла!" Микита "перед очима все стоїть", її серце так "тяжко бажає" того Микиту, "Що хоч на край світа / Шукать піде... хоч у воду". Шевченко натякає, що отака сліпа пристрасть — це кара гордій титарівні за те, що насміялася з бідного. Тому і "гріх" титарівни, яка "догоджала" своєму коханцеві, поки не породила дитину, не показаний Шевченком зі звичайним для нього співчуттям до бідної покритки. Титарівна покарана

страшною смертю — її живу закопали "громадою", але кара для Микити ще страшніша:

..... Покарав
Його Господь за гріх великий —
..... Він буде жить
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить,
І вас, дівчаточка, дурить
Вовіки.

(III, 86)

Це надзвичайно цікаве закінчення багато говорить: хоч жінка тут і показана грішницею, вина чоловіка, що її занастив (у даному випадку навіть не пана, а бідного, ще й до того байстрюка) не простима.³ Тут ключ до розуміння одержимості Шевченка темою покритки: він не перестає виводити перед очі своїх читачів-чоловіків нещасних жертв їхніх звіриних інстинктів, бо відчуває в глибині свого серця, що кривда, заподіяна жіноцтву такими ганебними актами насильства, калічить не тільки життя тих нещасних дівчат і їхніх бідних дітей, але насамперед душі самих чоловіків. Що це саме так, видно з кількох його творів. В одному вірші до нього ніби звертається читач і каже:

Якби тобі довелось
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих;
А то верзе бісі-зна-що,
Та й думає: ми то!
Ми то людям покажемо
Оцих безталанних,
Та навчимо шануватись
Паничів поганих!
Шкода й праці! Поки села,
Поки пани в селах, —
Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями, —
І не турбуйсь, брате!

(III, 187)

---

3. Це цікавий варіант теми дон Жуана. Тема покарання і злочинця і його жертви нагадує також почасті *Страшну помсту* Гоголя.

Але Шевченко відповідає:

Добре, — кажу. — А все таки
Невеличку нате —
Оцю одну останнюю...
Слухайте ж, панята!
(III, 187)

Або в поемі "Марина":

Неначе ворон той, летячи,
Про непогоду людям кряче,
Так я про сльози та печаль,
Та про байстрят отих ледачих.
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.
Мені їх жаль... Мій Боже милий!
Даруй словам святую силу —
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать:
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого Гбспода любить
І брата милувать!...
(III, 98) ⁴

З усього зла, яке поет бачив на землі, збезчещення невинних дівчат його вражало найгостріше. Навіть в історичну поему "Гайдамаки" він увів цей мотив, як причину і виправдання несамотовитого гніву і помсти Яреми. Тому і в "Катерині" проведено недвозначну паралелю: Україна — згвалтована дівчина. У поетовій уяві насильство над жінкою — це символ усього найогиднішого, найпідлішого.

Можна запитати, чому це так? Звичайно, найпростіша відповідь буде, що це вплив народної поезії, народної психіки. Але в народі, хоч часто співається про те, як "породила молода дівчина

---

4. У цьому бажанні поета навчити людей "путями добрими ходить", показавши їм усі їхні неподобства, знов відчувається спорідненість з Гоголем, *Мертві душі* котрого Шевченко вважав шедевром (див. лист до кн. Варвари Репніної, 7 березня 1850, *Повне видання творів Шевченка*, т. X, стор. 66-67).

хорошого сина", не знайдемо такого узагальнюючого обвинувачення насильників, як у Шевченка. Крім цього, суспільна селянська мораль ніяк не виправдувала покриток (згадаймо Шевченкові слова про те, що "нікому не жаль" отих дівчаток, і численні згадки про "злих людей", що женуть від свого порога сироту з покриткою-матір'ю). Отже, по суті Шевченко звертався до всіх людей, усіх чоловіків, незалежно від їхнього соціального становища, з словами християнської любови. Він інтуїтивно розумів, що відродження людства, в яке він вірив, може прийти тільки через навернення душ до Христового ідеалу любови і що почати треба з пошани до жінки і зрозуміння її духовної вартости.

Покритка вперше з'являється в поезії Шевченка в поемі "Катерина". Аналізуючи цей твір, Микола Шлемкевич⁵ бачить у героїні втілення "еросу", тобто голої емоції, якій протиставлено "логос" тобто традиційний порядок, втілений в образах селян - батьків Катерини, носіїв народної моралі, яку поет поділяв. Я не можу погодитися з такою інтерпретацією тому, що скрізь, де ми знаходимо прояви еросу в поезії Шевченка, його показано без жодного виправдання чи симпатії, тоді як Катерині автор щиро співчуває, змальовуючи її любов не лише щирою, але й жертвенною: коли вона бачить, що москаль від неї відвертається, вона пропонує бути в нього навіть за наймичку, годиться, щоб він іншу кохав, лише щоб не гнав від себе її з малим сином. З другого боку, казати, що батьки Катерини в очах Шевченка представляють зразкову родину і громадський устрій — це значить просто переносити в поему думки, які знаходимо в інших віршах у іншому контексті. Безперечно, родина, щаслива, дружня — це Шевченків ідеал; безперечно, він мріяв про далеку будучину, коли "врага не буде супостата, а буде син і буде мати і будуть люди на землі". Але казати, як це робить Шлемкевич, що Шевченко виправдував громадську мораль і порядок,⁶ в якому "гріх" Катерини розглядається як провина проти стародавніх традицій, не є виправданим хоча б тому, що Шевченко каже: "Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями", тоді як громадська мораль каже: "Кохайтесь з ким хочете, аби байстрюків не було". Щождо отих "добрих людей", представників громади, Шевченко каже так:

Отаке то на сім світі
Роблять людям люди!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...

---

5. Mykola Shlemkevych, "The Substratum of Ševčenko's View of life", *Taras Ševčenko 1814-1861. A Symposium* (S-Gravenhage: Mouton & Co., 1962), стор. 44 і н.

6. Там само, стор. 45.

.....
Де ж ті люди, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

(I, 40)

І далі, повторюючи свою пораду дівчатам не любити москаля,
щоб "не довелося, як Катря шукать", каже:

Тоді не питайте, за що люди лають,
За що не пускають в хату ночувать, —

.....
Бо люди не знають:

.....
Люди б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,

.....
А за віщо, Боже милий?

.....
Що зробила вона людям,
Чого хотять люди?
Щоб плакала!...

(I, 43-44)

Отже, нема сумніву, що Шевченко не розглядає вчинок Катерини, її нещасну любов з традиційного погляду. Любов — усяка любов, аби була щира — це щось глибоко людське, природне, гарне. Шевченко не перестає казати дівчатам:

Не питайте свою долю!
Само серце знає,
Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо недовго, чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Недовго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтесь ж, любітєся,
Як серденько знає.

(I, 15)

Він не перестає повторювати: "Не весело на світі жить, / Коли нема кого любить". Дівоча краса викликає в нього пієтизм:

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся, іноді, дивлюсь, —
І — чудно! — мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоєї Божої краси.

(III, 230)

Аскетизм викликає в нього відразу і глузування, як у вірші до куми, яка цілий вік спала, ждучи жениха і зберігаючи ціломудріє. Він зве її нерозумною великомученицею, сліпою і жартома радить: "пробудись, / Та кругом себе подивись, / Начхай на ту дівочу славу, / Та щирим серцем, нелукаво, / Хоть раз, сердего, соблуди!" Звичайно, це жарт, та зауважмо характерні слова — "спиш та Матір Божію гнівиш". У Шевченка було глибоке переконання, що "любов це Божа благодать".

Отже, з одного боку, бачимо у Шевченка гімн любові, щирому коханню, навіть з усіма його прикрими наслідками, а з другого — відчуття трагічності, якогось фатуму, Божої кари, яка тяжіє над щирими дівочими серцями, над долею усіх, хто кохається і прагне щастя. В баладі "Причинна" — козак загинув, дівчина лишилася сама, і поет запитує:

..... О, Боже мій милий!
За що ж ти караєш її молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні нььки

і далі

Не так серце любить, щоб з ким поділитися,
Не так воно хоче, як Бог нам дає:

.....
О, Боже мій милий! Така Твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

(I, 134-135)

У поемі "Катерина" бринить та сама сумна нота. Шевченко малює нещастя дівчини як покарання від Бога. Він його не розуміє: "А за віщо, Боже милий?" Людей, що відкидають покритку, він навіть не обвинувачує, бо вони нерозумні: "Кого Бог кара на світі, / То й вони карають". Але як це поєднати з ідеєю Бога, як втілення Любви?

Те саме нерозв'язане питання зустрічаємо в "Гайдамаках", де Оксана пробує зрозуміти свою нещасну долю, кажучи: "Може, я

грішила; / Може, Бог за те й карає, / Що я полюбила — /
Полюбила стан високий / І карії очі, / Полюбила, як уміла, / Як
серденько хоче". / І хоч не розуміє Божої волі, вона їй кориться:
"Карай, Боже! Твою правду / Я втерпів мушу". Та сама думка
мучить поета в поемі "Княжна". У княгині росте дочка —

.....Та недовго
Буде веселити
Свою матір: Бог карає
Княгиню на світі.
А за віщо? Чудно людям,
Бо люди не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає...

(III, 13)

Отже, за всіма страхіттями, за всім злом, яке діється на світі, а
особливо жінкам, Шевченко бачить Божу руку, але не може
погодити своє уявлення про доброго милосердного Бога з такою
несправедливістю. І разом з тим інтуїтивно відчуває, що шлях
страждання — це шлях очищення душі.

Та не одне зло бачив поет довкруги себе. Крім дівочої краси,
широкого кохання, які милували йому душу, поет знайшов ще одне
джерело радості і виправдання всього людського існування — це
материнство. Усім знайомі прочулені рядки:

У наших раї, на землі,
Нічого кращого не має,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

(III, 194)

І далі

.....стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш Бога принесла

(III, 194)

Образ матері був такий близький серцю Шевченка, що він
невід'ємно зв'язався в його уяві з другим, так само рідним йому
образом рідної країни. Україна-мати, нещасна вдова, від якої від-
цуралися власні діти, — це жива постать, до якої поет постійно
звертався, за яку молився і нам наказував молитися. Леся Українка
добре відчула глибину Шевченкової любови до матері-України
коли писала:

наперед, як справжній провидець, намалював картину майбутнього відродження людства силою материнської любови, мудрости і самопожертви.

Говорячи про ці поеми, як апотеозу материнства у Шевченка, проф. Андрусишин підкреслює їхню "гуманістичну ідею", бачить у них універсальність "філантропічного погляду" Шевченка, одночасно згадуючи про поєднання Шевченкового гуманізму з "наскрізь християнським світоглядом".¹⁰ Микола Шлемкевич підходить до цих й інших творів Шевченка з боку їхньої "архетиповости" і відображення в них "колективної підсвідомости", ідучи за теорією Карла Юнга. Для цього критика усі конфлікти Шевченкових покриток, починаючи з Катерини, це боротьба "еросу" і "логосу". Цей конфлікт він бачить і в поемах "Неофіти" і "Марія", де ерос протиставлено "архетипам колективної підсвідомости, тобто Богові, старим мудрим людям, батькові і матері",¹¹ лише в цих поемах різні мотиви попередніх творів інтегровані. При цьому, основою "колективної підсвідомости" Шевченка критик вважає колишній український матриархат.¹² Нарешті, в роботі проф. Луцького, який звернувся до архетипу байстрюка у Шевченка,¹³ розглядається розвиток цього мотиву на протязі всієї творчости поета, при чому критик наводить багато паралелей з фолкльором і прадавніми звичаями народу. Доходячи до поеми "Марія", Луцький зазначає, що тут Шевченко "зробив спробу знайти розв'язку проблеми байстрюка".¹⁴ Те, що Шевченко відкинув ідею непорочного зачаття, можна зрозуміти, каже Луцький, тільки в світлі концепції архетипу: "Те, що завжди було плодом найчорнішого зла, обернулося у джерело найбільшого добра. Людську любов реабілітовано".¹⁵ На відміну від Андрусишина, Луцький не вважає Шевченків світогляд "наскрізь християнським" і в поемі "Марія" бачить відтворення міту Бого-чоловіка, сина жінки".

Хоч усі ці міркування цікаві і загалом слушні, на мою думку, вони не йдуть до самої глибини. За усіма архетипами криється фундаментальна поляризація чоловічого і жіночого принципу, яка вийшла з рівноваги і стала універсальною проблемою в широкому

висновків поеми "Марія", вказуючи лише на нетривкість Шевченкових настроїв.

10. *The Poetical Works of Taras Shevchenko*, transl. C.H. Andrusyshen and Watson Kirkconnel (Toronto: University of Toronto Press, 1964), стор. I-II.

11. Шлемкевич, цит. праця, стор. 47.

12. Там само, стор. 55.

13. George S.N. Luckyj, "The Archetype of the Bastard in Ševčenko's Poetry", *The Slavic and East European Journal*, vol. XIV, no. 3, fall 1970, стор. 277-283.

14. Там само, стор. 282.

15. Там само.

розумінні цього слова. Ця проблема, цілком слушно, набирає у Шевченка чим далі тим більше яскравого релігійного характеру, при чому таки християнського, хоч і з великим забарвленням антропоморфізму, про що писав Д. Чижевський.¹⁶

Пригляньмося до цих останніх двох поем Шевченка. У "Неофітах" мати, шляхом страждань і самовідданої жертвенної любови до сина-неофіта, приходять до істинного Бога і, збагнувши свою духовну місію, несє ідею Правди і Любови людям, "на торжища". У поемі "Марія" Шевченко йде за народними апокрифами, малюючи старого Йосифа і Діву Марію на зразок пісень і колядок, які розповідають про святу родину так, ніби вони були українськими селянами. Крім того, як доводить Чижевський, на цій поемі помітно вплив книги Давида Штравса *Життя Ісуса*, який подібно "заземлив" сюжет.¹⁷ Побутовий елемент надає творові закраски інтимности, чогось рідного, знайомого. І, що нам особливо знайоме, це образ діви-матері. Той факт, що Шевченко усунув мотив непорочного зачаття, цілковито відповідає усій конкретності його релігійної уяви і ніяк не свідчить про якесь приниження особи Божої Матері. Навпаки, вона для поета "пресвятая", "пренепорочная", "чистая". Очевидно, що тут йдеться не про релігійні поняття чи вірування, а про поетичний образ, в якому Шевченко втілює усі свої думки про материнство — завжди святе, чисте, непорочне. Ця, так би мовити, реабілітація усіх матерів, включно з покритками, має і християнські паралелі в порівнянні Христа до Адама і Марії до Єви: Христа часто називають "новітнім, другим Адамом" за те, що Він повернув чоловікові його колишню непорочність і близькість до Бога, а Марію прославляють за те, що Вона очистила гріх Єви, тим самим знявши пляму, яка тяжіла над усім жіночим родом. Що Шевченко про це думав, можна догадатися з епіграфа до поеми: "Радуйся, Ти бо обновила еси зачатія студно".

Марія змальована настільки самовідданою в своїй любові до свого Сина, що навіть залишає старого Йосифа самого в старій хаті і йде за Христом:

Пішла тинятись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла
Аж до Голгофи. Бо за Сином
Святая мати всюду йшла —
Його слова, його діла —
Все чула й бачила, і мліла,

---

16. Дмитро Чижевський, "Шевченко і релігія", *Повне видання творів Шевченка*, т. IX, стор. 338-339.

17. Там само, стор. 339.

І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись.

(IV, 73)

Вона приносить синові воду, миє йому ноги, опікується ним, як може, а сама завжди залишається в тіні: "Зашіє дірочку та знову / Під смокву піде. І сидить / І дивиться, о всесвятая!..." Отже, тут повне забуття себе, самовиречення. Це та глибока ідея християнської покорі Божій волі, яку символічно зображено в образі лози, що гнеться від вітру, але не ламається: це символізує ціле жіноцтво, його справжню суть і силу. Сила Діви Марії в Шевченковій поемі проявляється в кінці. Один раз — у сцені "Як розпинать його вели", коли чоловіки — Ісусові "брати, ученики, / перелякались, повтікали", а вона, навпаки, крикнула: "Нехай іде!", хоч при цьому впала і зімліла. Другий епізод ще більш багатомовний, справді пророчий: після розп'яття "нетвердії, душеубогі" брати і учні Христа "сховались, потім розійшлись", але Марія збрала їх до купи:

І ти, великая в женах!
І їх униніє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огненным словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії! Хвала!
І похвала тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святії,
По всьому світі розійшлись.
І іменем твогого Сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу.

(IV, 75)

Цим справжнім гімном жінці-матері, спасительниці світу, закінчує Шевченко свою апологію жіноцтва. Апологія іде в усіх напрямках: жінки як джерела любови, ласки, тепла (тема кохання і тема родини, де по суті ерос і агапе зійшлися разом); жінки-матері, починаючи від чистого і великого творчого акту народження дитини, через самовіддану опіку і формування душі співом і ласкою, і кінчаючи жертвенною працею для всіх людей в ім'я Бога. Жінка виступає як ідеал терпеливості, жертвенності і мудрості, вона як помічниця Христова доносить до людей ідею Бога.

Збагнувши до кінця духовну ролі жінки, знайшовши в символі Діви Марії, матері Христа, свій ідеал, відповідь на свої запити і сумніви, що мучили його на протязі життя, Шевченко побачив

своїм пророчим оком прихід майбутніх неофітів, любов'ю відроджених людей, "христових воїнів", які

І без огня і без ножа
Стратеги Божії воспрянуть.
І тьми і тисячі поганих
Перед святими побіжать.

(IV, 23)

І молитесь до Діви Марії, покладаючи на неї всю надію, щоб ці його слова, цей його справжній заповіт дійшов на Україну і щоб люди його зрозуміли:

Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово — Божеє кадило,
Кадило істини. Амінь.

(IV, 12)

«КУДИ Ж, МИТЦЮ, КУДИ ТВІЙ КРОК?»

Катерина Горбач

Таке питання поставив Іван Драч Леонардо да Вінчі у новій збірці поезій, про яку тут мова (Іван Драч, *Київське небо. Поезії*. Київ, 1976, 144 стор.). І так, як йому, Драчеві, важко відповісти на це питання стосовно Леонардо, так читачеві збірки відразу ясно, куди попрямував сам Драч. "Якщо трапилось б так, що йому [Драчеві — К. Г.] не судилося більше повернутися в поезію таким, як він був, то це був би один з найбільших злочинів, які вчинила українській культурі існуюча тепер система", — пише Іван Кошелівець у книжці *Сучасна література в УРСР* (стор. 303).

Книжка Кошелівця появилася в 1964 році, коли генерація шестидесятників саме виступила на сторінках преси й український світ з подивом і захопленням і з не менш великою надією сприйняв твори молодих авторів, які щодо форми і змісту являли собою щось нове, свіже у порівнянні до соцреалістичної поезії повоєнних років.

Поміж поетами-шестидесятниками Драч посідав особливе місце поета-інтелектуаліста щодо форми і змісту. "... аналітичний інтелект, який все одміряв і зважив, всюди тонко поклав міру...", — характеризує Кошелівець Драча в тій самій книжці (стор. 302).

Відтоді проминуло дванадцять років, протягом яких багато чого сталося, особливо за останні чотири роки гостро змінилася культурно-політична ситуація на Україні.

Погляньмо, куди "крок" "митця"-Драча спрямувався у цій новій ситуації і що сталося з його "інтелектом" і "тонкою мірою".

Збірка *Київське небо* складається з чотирьох циклів, кожен з яких становить більш-менш виразну тематичну цілість. Цикл "Київське небо", за винятком двох поезій, присвячений другій світовій війні і місту Києву. Про поетичний та історіософічний рівень поезій цього циклу свідчать такі приклади:

Бач, наші йдуть, червоні йдуть вже, сину, —
І я побачив огню слезину
У матері на звітренім лиці.

Або:

До Кия старого іде генерал,
А Кий йому в каску води набира —
Ватутін п'є воду священну з Дніпра...

Або ще такий вірєць "прикладної" поезії:

Сліпим, розчахнутим Берліном

Сам Йоган-Вольфганг йде...

Йде і бачить:

... бункер грубий —

Останній Гітлерів барліг.

Виносять обгорілі трупи

І Фаусту кладуть до ніг.

Ця фавстіяна має й актуальну ноту:

Бо в біса-віра — що за віра,

На стільки літ зорить вперед,

Де виростає в бузувіра

Малий ефрейтор Піночет...

Цей цикл щодо форми і змісту відповідає традиційним і від кінця війни незмінним в радянській літературі образам — заялуженим загальним місцям про війну: до інвентаря їх належать селянська "мати", "чорнозем", "хлопчик", "дід", "вогненне знамено". Їх чистоті протиставлені: "чорне", "погань", "барліг", "погар-пожар".

На цьому полі поет не дає нічого нового, хібащо збагачує число таких сумнівних образів, як, наприклад: "Повішені дзвонять, мов київські дзвони", "Начинений людом лихий Бабин Яр".

Мало нового знаходимо й у наступному циклі (усюди в цитатах правопис оригіналу) — "Меридіани", почасти присвяченому дружбі "братніх" радянських народів. Тут вірш, присвячений Білорусії: "Біла Русь... В братерським колі, в сонця зливі! В твоїй сльозі, сльозі щасливій я теж щасливо відіб'юсь!.." Грузії: "Встаєш ти, Грузіє, в мені і гоїш крила". Представникам лотиської й російської поезії: "Там — Пушкін, там — Тарас, там — Райніс дзвонять в дзвони". При тому наш поет не боїться порівняння з клясиками, бо переносить образ "дзвонарів" на себе і своїх сучасників Вознесенського і Чаклайса (ім присвячений вірш): "Бож дзвонарі буйноголові ми". Зрештою, не самі клясики поезії зараховані до "дзвонарів": "Бож Ленін б'є у дзвін, у синій небозвід".

Цей вірш цікавий як своєю програмовістю, так і поклонами "усім святим", хоч читачеві вільно розуміти заклик: "Братове дорогі, дзвонім у чисті дзвони!" — як (гірку) іронію, як (непередбачену) коміку, як (чиє тільки?) кредо...

Так само можна розцінювати характеристику Мікель-Анджельо у вірші "В час оборони Флоренції", в якому Драч вживає небезпечні оцінки, які легко переносити на явища, йому ближчі: "Ти — папський раб — не вільний попопан. Раб Медічі ти". І далі:

О сором розпуки, — і долу цей зір,

О примусом ката заломлені руки,

Суглоби, повиті серпанком принуки,

І маска лиш може всміхатись до зір.

Читачеві вільно інтерпретувати ці рядки переносно, шукати паралелей або нечистих тонів у "дзвоні". А поетові, коли ситуація не дозволяє на інше, залишається хоча б остання свобода людини — мовчанка. Може, саме це й хотів вияснити своїм жестом Яновський Драчеві, коли з'явився йому у вірші духом ("Мій спогад про Яновського"): "Ви палець на уста мені поклали!" — пише Драч, але, виходить, не зрозумів він знаку, і в результаті збірка доповнилася ще кількома десятками поезій на різні теми.

Зразок "прикладного" мистецтва являє собою і "На сімдесят-п'ятиріччя Іванові Семеновичу Козловському": "Іване мій, Семеновичу рідний... Хай соловейко — місячний князь ночі — із задрости вмовкає біля Вас" — це віршування, в якому вправляються "недільні" поети, а не ті, що репрезентують справжню поезію.

Подібні змістові і формальні "новації" подибуємо й у циклі "В оркестрі мікрочастин". Тут — "думки", уривки ніби з творчого блок-нота, "жартівливі речитативи" і поезія з "туристичною" тематикою про американську пластикову ляльку "Джекі", "ідеальну партнерку мужчин". Поет якнайкраще поінформований про розміри, призначення і продаж цієї ляльки (а ми сподівалися, що лише для представників нової радянської буржуазії перша туристична ціль на Заході — секс-шоп...). Далі і цьому циклі також поезії про поезію, про переклад.

Цикл "У товаристві джмеля" містить також вірші різної тематики, як от "Металург Іван Сакович на пасіці" ("Цехову ми маємо пасіку. Черга моя у серпні"); чи "жарт" — "Балада про транзистор" ("Два парубійки, Євине поріддя, два патлані, аж біцепси збісіли"). Наведено тут лише маленькі ілюстрації "тонкого" гумору і вишуканого "поетичного" тону.

У цьому циклі є й кращі поезії, як от "Жінки і лелеки" ("Жінки інакші в серпні. Всім інакші. І дим в очах вже туманець — не чад"), "Вересневий етюд" чи "Мінорний пейзаж".

Є в збірці також чотири поеми. Одна з них — поема про відважну сибірячку Лю, в якій звучать такі "поважні" епічні мотиви, як, наприклад: "Не стало курева у мене"; "Мужчина, видно, археолог, сидів поміж курганів голих і ворожив над казанком"; "В готель зайшов я. Тихо ліг".

Три останні "драматичні" поеми можна розглядати хібащо як спотикання поета на слизькому паркеті "ангажованої" поезії або помилку редакції, яка приписала Драчеві авторство перших вправ провінційного комсорга на полі віршування для стінгазети сільського клубу.

Поема "Зелений прапор Януша Корчака" не додає нічого нового до постаті Корчака, до його діяльності чи до його останнього кроку.

Драматична "Казка про любов у шкільному театрі" складається з двох частин, що не тримаються купи. У першій персонаж на ім'я Вальтер з НДР, син ґестапівця (який, ґестапівець, очевидно, проживає в НФР), відвідує радянську школу і розмовляє з учителем про людську вдачу і любов. Описує вчитель, Вальтер і третій персонаж — Мар'яна, яка відрізняється від "сексуально вихованих" учнів чистим поняттям про любов, оглядають репетицію шкільної вистави про любов, текст якої написав учитель. У цій виставі Бог, що створив людину, намагається зрозуміти "незнану силу" в очах створених ним Адама і Єви. Зрозумівши, що це любов, якої він не знає і не має, Бог благає Адама і Єву промінати любов за молодість і безсмертя.

Ця драматична поема, писана вільним віршем, поминувши вже сумнівної вартости антирелігійну пропаґанду, навіть з формального боку не витримує елементарної критики: мотив розмови Вальтера, вчителя і Мар'яни заходить у глухий кут, бо зникає з переходом до опису театральної вистави. Мотив Бога, що кілька разів повторюється, взятий з казок про чортів і Бога-мандрівника. Сценічні ефекти не вражають ориґінальністю: Бог, що має "підв'язані крила і підфарбований німб на голові", падає на коліна перед Адамом і Євою. При речитативі хору про переможну силу любови на сцені з'являється образ: "На тлі пшеничного поля і ранкової зорі стоять в золотих колосках юнак і дівчина, міцно сплівши руки..." Усе це знайомі образи-символи, збаналізовані генераціями радянського мистецтва.

Цікава змістом поема про Леонардо да Вінчі. Поет намагається розглянути критично багатосторонню діяльність Леонардо, що сягає від дивних шедеврів до Мадонни, *Тайної вечери*, до різних технічних знарядь з кулеметом включно. Поет бачить Леонардо як людину, "яка перша зрозуміла, куди ми йдемо". Думка, треба сказати, не надто ориґінальна, право першости на яку належить не так поетам, як мистецтвознавцям, історикам і фахівцям-інженерам, що розглядали креслення Леонардо.

Нове щодо розуміння Леонардо — хібащо Драчева неспроможність збагнути "поєднання двох див, руйнівного й творчого, злого й доброго", яка неспроможність виникає з вульґарно-матеріалістичного протиставлення доброго і злого як антагонізму без діалектичних стосунків.

Новий також тон закиду, що випливає з цього нерозуміння: паралеля Леонардо — Оппенгаймер (при тому якось забуто радянську атомову зброю...). При кінці поет питається: "Та чи маю я куце право кидати бодай тінь тіні на вічне сонце твоє?" і просить: "Прости мене, неосягнений!"

Леонардо напевно простив би Драчеві щирий подив і критичний розгляд його творів. Але що він ледве чи пробачив би — це сто сторінок макулатури, марнування таланту на прикладно-програмове віршування, штучну заангажованість і явну лжу. Бо чи можна припускати, що такий "аналітичний інтелект", як Драч, не бачить насправді ситуації мистецтва (і його творців) у сучасній УРСР і свого власного місця в ній; що поет, який ставить себе на один рівень з Шевченком, Райнісом, Пушкіном ("наш бог — поезія") і говорить з Шевченком як рівний з рівним ("Дививсь за столом я на Кобзаря і все про народ свій сказав, не мовчав"); що той самий поет на письменницьких зборах в один тон з іншими колегами, рівними йому поведінкою, але відмінними браком поетичного таланту, проголошує, що в "Радянській державі створені всі умови для гармонійного розвитку людей найрізноманітніших професій" (*Літературна Україна*, ч. 1, 1977); чи можна припускати, що такий поет просто "забув" про своїх колеґ- "дзвонарів", колишніх друзів, як от Стуса, Світличного (називаємо тільки його особистих друзів), які "розвиваються" тепер в інших "професіях" за те, що "дзвонили в чисті дзвони"?

Відповідно закону про єдність форми і змісту — форма "замовленого" змісту або ніяка (частини II і IV симфонії про Леонардо, поеми про Корчака і про любов — це просто незугарна публіцистика в графічній формі поезії), або нецікаво банальна. Особливо часті вульґаризми, пейоративізми, розмовні вигуки та формулки, "відважні" образи, виправдані політичним розумінням понять: "Гітлерів барліг", "бузувір-Піночет"; не виправдані нічим (хіба потребою ритму чи рими або поганим смаком): "Ходять зайди товстозаді", "Біжить якась стара мара", "Я ж тебе прагну усю аж до п'ят", "Бай-бай вояж, нумо геть його" і т. д.

Такі стилістичні проґріхи, джерела неплянованої коміки у далеко не комічному контексті, властиво, притаманні іншій категорії поетів, ніж та, до якої зараховує себе сам Драч і до якої зараховували його колись читачі.

Що була колись підстава зараховувати Драча не до халтурників, яким бракує таланту, про це свідчать окремі поезії в збірці. Це виключно поезії на "буденні" теми, не програмові, "випадкові" вірші без замовлення, такі вірші, як "Жінки й лелеки", в яких чути добірне слово й метафоротворчу силу поета ("Лелеки над жінками лелечать кола"); "Невже бояться забуття" ("Може ж вірне слово прокинеться ясним сонцеголовом"); "Вересневий етюд" ("Оскома зникама терпкої ожини"); "Кам'яна хвороба" ("І бузковим туманом затуманює хист. Цей амебний, оманний, цей хисткий аметист"); "Мінорний пейзаж" ("І котить шум моря, і котить в сіткі волейбольні, сюди").

Але таких поезій у збірці можна нарахувати хіба десяток. Переважна більшість належить до домашніх завдань, заданих СПУ своїм членам під мотто: хто більшого вірша напише ("Білі вірші, Білий подих"). Поняття "білий" можна б інтерпретувати й інакше: міг би залишитися білий папір. Поет сам признається:

Від мене
втік олівець.
Від мене
втекла авторучка.
Лишилось
писати кров'ю.

Але цей поет не пише кров'ю, як його колишні друзі в таборах. Щогірше — допускається цинізму, пишучи подібну халтуру.

Ми не маємо морального права вимагати від радянських поетів кривавого письма. Але за будь-яких обставин кожному залишається бодай можливість мовчати. Шевченко, з яким Драч так любить порівнювати себе, довгі роки писав "захалявні книжки". То чому й Драчеві не писати б "за халяву"? Звісно, тоді вже не поїхав би він оглядати ні "ляльку Джекі", ні "сіцилійські пейзажі".

"Куди ж, митцю, твій крок?" Відповідь ясна. Ми цитували на початку речення Кошелівця, в якому мова про злочин, який "вчинила б українській культурі... система". Що ж, злочин поповнений. Античні греки не були такі гуманні, як ми, сучасники. У них нічого не вибачали обставинами й системами. В античних греків Аполлон зідрав шкіру з Марсія, який наважився рівнятися умінням гри на сопілці з мистецтвом цього бога. Сучасніший Шевченко не обідрав би Драча за саме зухвальство порівнювати халтуру з його творами. Але за "білі вірші" шкіру стягнув би, і то неодмінно!

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ (II)

Микола Руденко

2. ЕНЕРГЕТИКА ПРОГРЕСУ

Ні, це не буде повнотою те, що лишилося у старого. Тут я викладу тільки головні думки. Мене не полишає надія, що колись постане можливість викласти все це багато ширше і повніше. А покищо з конечности доводиться викладати конспективно. Ледве чи в подібній розмові можна обійтися без цитат, одначе я намагатимуся, щоб їх було якнайменше.

Чи думав ти, читачу, про те, що таке гроші? Від нашої відповіді на дане питання залежить так багато, що сміливо можна сказати: від неї, від відповіді нашої, беруть свій початок усі життєві шляхи — і особисті й загальнолюдські. Чи треба робити революції, як і коли їх робити чи взагалі вони протипоказані земним людям — усе залежить від того, як ми відповімо на головне питання: *що таке гроші?*..

Це питання завжди розглядала політична економія. Не зважаючи на деяку невизначеність цієї науки, без неї на земній кулі жити не можна. До речі сказати, невизначеності існують навіть у фізиці, одначе квантова механіка непогано впорується з своїми завданнями.

На жаль, у політичній економії невизначеностей багато більше. І найсерйозніша з них — відповідь на питання, яке ми щойно поставили.

Субстанція вартости

Відповідь марксизму звучить: гроші міра вартости і засіб обліку втіленої в товарах суспільної праці, яка являється *субстанцією* вартости.

Тут ми нібито справді маємо вичерпну відповідь. Далі належить класифікувати різні види вартостей (споживча, мінова, додаткова і т. д.) — і в нас мусить постати впевненість, що науковий апарат готовий, можна з ним вибиратися на гірські стежки пізнання.

Одначе мене бентежить поняття "субстанція", яке виникає у даному випадку. К. Маркс повсюдно вживає у різному значенні вислови "субстанція вартости" і "суспільна субстанція". На думку Маркса, це є не просто праця, а *суспільна* праця, що дуже

важливе. І все ж підемо за його девізою: "Усе піддавай сумнівові".

Поняття "субстанція" вживається тоді, коли ми дійсно підходимо до верховин пізнання. У релігії — це Бог, у діалектичному і метафізичному матеріалізмі — матерія. Ми маємо можливість поставити наступне питання: "Що є субстанцією речовини?" Одначе не логічно звучить питання: "Що є субстанцією матерії?" Речовина не є матерія — це всього лише відносний *стан* матерії. Так її визначає В. І. Ленін.* І це цілком справедливе. Речовина розпадається до променевих потоків, виділяючи при цьому величезну кількість середатомної енергії. Матерія, на відміну від речовини, не зникає і не виникає.

Вона, матерія, і являє собою субстанцію всього, що існує й відбувається.

Чи може існувати в світі кілька субстанцій? Мені здається, що навіть саме це питання виглядає абсурдно. Це те саме, що запитати: чи може у людини бути кілька матерів? Мати завжди одна і лише одна.

Але тоді, можливо, існують якінебудь "підсубстанції", які можна використати в різних науках в якості межі нашого пізнання?

У природі таких "підсубстанцій" немає. Якщо вони й з'являються в якихось теоріях, то це не є об'єктивна реальність, а всього лише умовний термін, що існує заради самої теорії. Приберіть цю *вигадану* "субстанцію" чи "підсубстанцію" — і теорія, що колись виглядала дуже велично, розвалиться на ваших очах.

Знайдуться читачі, які скажуть: "Політекономія — особлива наука, її не можна плутати з природознавством. А ви висуваєте перед нею точнісінько такі вимоги, які можна висувати тільки перед природознавчими науками".

Добре, хай буде "особлива". Але в цій "особливій" науці в якості субстанції береться категорія суто фізична: *праця*. Хай вона буде суспільна — це суті справи не міняє. З цієї додаткової умови виходить лише те, що нас цікавить праця не окремої клітини, а організму в цілому. Скільки енергії при цьому випродуковує окрема клітина (людська істота чи навіть підприєємство), ми не знаємо, та нам це й знати не обов'язково. Ми беремо до уваги сукупну працю всього народу чи навіть людства. Так ставить завдання політична економія — і я проти цього суперечити не маю наміру.

Заперечення виникають ось у якій частині. Праця і робота — поняття тотожні. Ми працюємо чи робимо — це одне й те саме. Але коли, замість слова "праця", вживається слово "робота",

---

* В. І. Ленин, *Материализм и эмпириокритицизм*, ОГИЗ, 1948, стор. 243.

політекономія раптом з "особливої" науки перетворюється всього лише на окрему ділянку фізики. Звичайно, мова йде про фізику в аристотелівському розумінні, але все ж це фізика, а не щонебудь інше. І тоді злісні заклинання, які не дозволяють нам "плутати" фізичне і соціальне, виглядають звичайним шаманством.

Отже, заміняємо поняття "праця" поняттям "робота". Звідси дістаємо: субстанцією вартости є сукупна робота суспільства. Нібито ніщо не змінилося. Одначе, підемо далі.

Енергія і робота вимірюються в тих самих одиницях міри: в ергах і джовлях. Отже, їх також можна вважати синонімами. Таким чином за допомогою логічних перетворень у кінцевому рахунку одержуємо наступне: *субстанцію вартости становить сукупна енергія суспільства.*

Уважно простеживши за ходом думки, читач переконається, що в фундаментальній формулі К. Маркса ми по суті нічого не змінили. Одначе те, що ми тут одержали, — уже, власне, не марксизм. Тут постають інші соціальні акценти. Практичні висновки також інші.

Сукупна енергія суспільства — це не обов'язково людська праця. Арабські шейхи, які своїми надмірними вимогами стрясють промисловий світ, просто сидять на нафтових свердловинах — працювати їм немає потреби. За них працює загальнолюдська толерантність, яка не дозволяє усунути собаку, який сидить на копиці сіна: і сам не їсть, й іншим не дає. Гострота вислову тут доречна: ледве чи цих мусулманських божків можна вважати благодійниками своїх народів. Між тим саме вони сьогодні визначають світову вартість. Вони, а не праця мільйонів західніх робітників, яких гнобить енергетична криза.

Отже, вартість перш за все визначається багатством енергетичних джерел, які людина використовує для свого прогресу. Її праця всього лише *спрямовує* енергію, нагромаджену природою. Вона — провідник, а не генератор енергії. Самого ж генератора належить шукати в природі.

За часів К. Маркса фізична праця людини посідала помітне місце у виробництві. Звичайно, уже й тоді основним джерелом енергії у промисловості були не людські м'язи — парові машини живилися вугіллям. Одначе вугілля видобували руками. Тому здавалося, що *первинним* джерелом енергії є людська праця. От з якої причини вона виявилася в теорії Маркса основою вартости чи субстанцією, що загалом одне й те саме.

Але підімо далі. Чи має рацію Маркс взагалі, застосовуючи категорію субстанції до людської праці?

Філософський словник, виданий АН УРСР у 1973 році, у статті "Субстанція" твердить: "Зразок діалектико-матеріалістичного вживання категорії субстанції для Маркса в *Kanimani*. Аналізуючи

поняття вартости, він показав, що субстанцією вартости, не залежною від різних форм її вияву, є людська праця”.

Належить застерегтися, що цей словник, на відміну від московських видань подібного типу, в загальному й цілому дає правильне визначення субстанції: це є матерія як *суб'єкт* усіх своїх видозмін. Те саме твердив український інститут філософії і десять років тому в енциклопедичній статті про субстанцію.* Київські філософи послідовні в цьому питанні: субстанція — це філософська категорія, яка характеризує матерію як *суб'єкт*.

А ось як розуміють категорію субстанції юдо-мітінці, яких з повним правом можна вважати батьками вульгарного матеріалізму в нашій країні:

“Матеріялісти під субстанцією розуміють щось речовинне”.**

І це не помилка на слові, ні! Це система поглядів, яку вперто, послідовно запроваджує філософська школа П. Юдіна протягом сорока років. Глупо, вульгарно, антинауково. І, до речі сказавши, зовсім не по-ленінськи. Ленін за речовиною не визнавав права на об'єктивну реальність, що існує поза нашою свідомістю: це тільки стан матерії, але не сама матерія!..

Але не будемо докладно зупинятися на тих нововведеннях, якими “збагатили” ленінську філософію юдо-мітінці. Згідно з нашими уявленнями, їх писання перебувають за межами філософії взагалі — це не більше, як догідливе політиканство, що обслуговує невибагливий розум деяких високопоставлених столоначальників. Повернімося до “суспільної субстанції” К. Маркса — чи можна її вважати зразком вживання категорії субстанції, як твердять київські філософи?

Із згаданої статті виходить, що субстанцією *завжди* є тільки матерія, а не якийсь там *процес*. Вона, матерія, є суб'єктом усіх своїх видозмін — тобто всіх без винятку *процесів*, що відбуваються як на Землі, так і повсюдно в космосі.

Праця, робота, енергія і навіть саме життя — це субстанційні процеси, але аж ніяк не сама субстанція. Субстанція лишається десь за порогом усіх перетворень — там, де даліші перетворення вже не можливі.

Навіть юдінський *Философский словарь* у цьому випадку цілком правильно стверджує: “Субстанція — незмінна першооснова всього існуючого, що зберігається за всіх перетворень, на відміну від конкретних предметів і явищ, що міняються”.**

Як юдінці при цьому умудряються оголосити субстанцією

---

* УРЕ, т. 14, стор. 143.

** *Философский словарь*, Москва, 1963, стор. 438.

*** Там само.

"щось речовинне" — це відоме лише Господові Богів. Щоб узаконити речовину в ролі субстанції, належить, перш за все, знищити атомові реактори, бо вони з усією очевидністю доводять, що речовина в жадному випадку не являє собою "незмінної першооснови всього існуючого".

Отож, праця не є матерія — вона є процес матеріальний і духовний одночасно. Вона, звичайно, не суб'єкт, а тільки активний вияв суб'єкта. Саме тому праця не може бути субстанцією.

"Чекайте! — заперечить читач, який звик піддавати все сумнівові, окрім марксизму. — Ми вийшли з рамок. Належить говорити не про природу взагалі, а тільки про гроші — про вартість як таку. У широкому розумінні субстанцією, звичайно, є матерія. Це ясне. Але в якості субстанції вартості належить брати суспільну працю. Вона є джерелом усякого багатства".

Заперечимо нетерплячому (а до того ж нетерпимому!) прихильникові "суспільної субстанції" словами самого ж Маркса:

"Праця не є джерело всякого багатства. Природа [підкреслене Марксом — М. Р.] такою самою мірою джерело споживчих вартостей (а з них же й складається матеріальне багатство!), як і праця, яка сама є лише проявом однієї з сил природи, людської робочої сили".*

Так що ж, у кінцевому рахунку, є субстанцією вартості — праця чи матерія? З наведеного висловлювання виходить, що субстанцією вартості виявляється матерія, природа.

Мені заперечать: "Ви плутаєте вартість і споживчу вартість — це безграмотність!"

Але з якого погляду безграмотність? — ось питання. Безграмотність з погляду Маркса чи з погляду світової політекономії і здорового глузду взагалі? Вдумаймося в наведені вище слова К. Маркса, сказані ним з приводу Готської програми, яка починалася так: "Праця є джерело всякого багатства і всякої культури". Маркс заперечує: ні, не праця, а природа. Людська праця "є лише вияв однієї з сил природи".

Тут я не збираюся сперечатися з Марксом — під цим визначенням праці можна підписатися обома руками. Одначе, Маркс у цьому випадку заперечує самого себе — тобто вигадану ним "суспільну субстанцію". Хай не так виразно, як на останній сторінці *Kanimanu*, куди ми ведемо читача, але все ж заперечує: субстанцією всіх видів вартостей є природа, оскільки вона є субстанцією самої праці. Природа і матерія у даному випадку виступають як синоніми. Зрештою, синонімами їх належить

---

* К. Маркс, Ф. Энгельс, *Избранные произведения*, Москва, 1948, т. 1, стор. 9.

вважати завжди, коли мова йде про природу в цілому — тобто про весь світ.

Природі, звичайно, гроші не потрібні — вони потрібні лише людині. Праця, енергія повсюдно вимірюється в ергах і джовлях. Одначе, людську працю в ергах вимірювати не можна — для її вимірювання потрібне щось рухоме, плинне. Так з'являються гроші — відображення субстанції, її вимірювальний інструмент. Але хіба звідси виходить, що інші засоби вимірювання перетворюють *працю* з явища фізичного на явище, що виходить з якоїсь зовсім іншої субстанції, ніж матерія? Який же це матеріалізм? Хіба тільки за своєю назвою, але аж ніяк не за суттю.

А ця ж умова (не можна "плутати" фізичне і соціальне) дозволила проробляти з політичною економією такі фантастичні трансформації, що вона взагалі перестала бути наукою — від неї лишилася гола апологетика. Саме це ми й маємо намір показати на прикладі політекономії соціалізму, яка протягом сорока років опрацьовується в нашій країні під загальним ідейним керівництвом усе тих самих юдо-мітінців.

І ще один дуже важливий факт: повсюдно виступаючи проти метафізики (навіть у її матеріялістичних формах), наші філософи не бажать помічати, що в основі теорії Маркса стоїть *суб'єктивний* ідеалізм. Це незаперечне, бо коріння марксистської теорії занурене у *вигадану* Марксом "субстанцію", відсутню в самій природі. Вона появилася в голові Маркса як його суб'єктивне відображення дійсності.

Є споконвічний принцип: те, що не матерія, — ідея. І навпаки. Оскільки "суспільна субстанція" не є матерія, вона є всього лише суб'єктивна ідея К. Маркса. Але не більше від цього!..

Як ми побачимо з дальшого, ця теорія будується на формальній відмінності двох родів вартости — споживчої й мінової. Тобто спочатку виникає науковий апарат, потім даний апарат до такого ступеня абсолютизується, що на догоду йому приписовують до нього аналізу явищ природи і суспільного життя.

Одначе, різниця між споживчою і міноюю вартістю дуже відносна. Припалюючи цигарку від дерева, підпаленого блискавкою, я користуюся споживчою вартістю, тобто тим, що дала мені до диспозиції сама природа. Але коли я запалюю сірник, негайно вступає в дію "суспільна субстанція": сірник — продукт людської праці. Одначе, мене цікавить не сірник, а тільки вогонь. Чи являє він собою продукт "суспільної субстанції", чи завжди лишається дитиною самої природи?..

Тому, коли ми говоримо про субстанцію вартости, визначення її працею не тільки сумнівне, але взагалі невірне. У даному випадку ми зловживаємо терміном "субстанція" — найбільшим з усіх людських понять.

Субстанцією є те, про що не можна запитати: "Що є її субстанцією?" Або, наприклад, можна спитати: "Що є субстанцією світла?" Але як на це відповісти? Ми знаємо, що фотон має нульову масу спокою. Нуль маси — це й є нуль речовини. Сучасні досягнення фізики переконують нас у тому, що світло являє собою субстанцію всякої речовини — живої і неживої. Але речовина не являє собою субстанції світла. Отже, світло є субстанцією самого себе.

Про працю ми маємо право запитати: "А що є її субстанцією?"

Відповідь: робоча сила.

Питання: а що є субстанцією робочої сили?

Відповідь: їжа.

Питання: а що є субстанцією їжі?

І щойно тут, здається, ми наближаємося до справжньої субстанції, бо далі йти нема куди:

"Їжа служить джерелом сили в нашому організмі тому лише, що вона не що інше, як консерва соняшного проміння. Людина має право величати себе сином Сонця".

Так писав К. А. Тімірязев у своїй знаменитій книжці *Життя рослин*.

Те, що не є суб'єктом, не являє собою також субстанції. Але чи може *процес* (праця, робота, енергія) бути суб'єктом? Звичайно, не може — це те саме, що називати батьком чи матір'ю не людей, що нас породили, а всього лише статовий акт.

Тому дуже поширене твердження, що, мовляв, "праця створила людину", так само помилкове, як і "суспільна субстанція". Правду каже Тімірязев, а не Маркс: людина дійсно син Сонця, син Світла, син Субстанції. Одначе, не син своєї власної праці, яка у Маркса виступає в ролі якогось містичного суб'єкта.

Існує й такий поворот думки: якщо субстанція є суб'єктом (це визнають усі послідовні марксистки), то, можливо, субстанцією вартости є сама "суспільна людина". Одначе, людину в якості субстанції вартости можуть розглядати лише работорговці. У практичній діяльності так її розглядав Сталін. Йому був дорогий Маркс саме своїми помилками. Тому Сталін і закріпив їх у своїх творах у вигляді єдиної соціалістичної істини — вони підводили теоретичну базу під архіпелаг ГУЛаг.

Маркс і фізіократи

Чи була політекономія будь-коли наукою у більш точному розумінні цього слова, ніж у Маркса? Її альфою й омегою є визначення субстанції вартости, тобто шукання відповіді на питання: *що таке гроші?*

В історії часто трапляється так, що дитячі відповіді на прокляті питання ведуть до надійніших результатів, ніж відповіді лукавих мудреців. Так трапилось й з наївними уявленнями середньовіччя, що дістали свій вислів у теорії меркантилістів: субстанцією вартости (грошей) є самі гроші — їх кругообіг. Гроші творять гроші, тому належить торгувати, торгувати!..

Визначення субстанції помилкове, однак висновок правильний: вартість повинна вільно, безперешкодно рухатися по артеріях суспільного організму, бо її субстанцією, в кінцевому рахунку, є соняшне світло. Воно є субстанцією всього живого на земній кулі. Це сьогодні ясне навіть школярам: загальні поняття про вчення Тімірязєва і Вернадського даються в десятилітці. Тільки академік Опарін далі опинається, намагаючися реалізувати юдо-мітінську "філософію" у головній проблемі сучасного природознавства — у питанні про походження життя. Коли вже за "вченням" юдо-мітінців (а вони успадкували його від Сталіна!) під субстанцією належить розуміти "щось речовинне", то й саме життя треба якось зфабрикувати з земних мінералів. Трудне завдання поставив перед собою Опарін!..

Отож, справжньою субстанцією вартости є Космічне Світло. Це його коштом збагачуються зернові й інша рослинність. Тварина живиться рослинами, людина живиться рослинами і м'ясом тварин — так соняшне світло входить у кругообіг, який охоплює всю біосферу. Але люди не можуть возити за собою мішки з зерном — це обтяжливе. Вогонь колись здобували з лісових пожеж. Сьогодні і ліс і вогонь заховані в сірникову коробку. Те саме сталося з зерном і м'ясом — їх заховали в гаманці: грошові знаки являють собою відображення якоїсь кількості зерна і м'яса.

"А решта товарів? — запитає читач. — Хіба ми купуємо тільки їжу?"

Ні, не тільки їжу. Однак, інші товари продукуються, коли є їжа. Продукуючи одягу, взуття, автомобілі і т. д., ми витрачаємо на їх виготовлення якусь кількість енергії, яку одержали від Сонця у вигляді їжі. Самі того не усвідомлюючи, ми, як і раніше, — до винаходу грошей, — усе випродуковане нами оцінюємо кількістю хліба. Коли немає хліба, найдорожчі речі втрачають вартість — вони нас більше не цікавлять.

Меркантилісти інтуїтивно схопили головну властивість грошей: це ідеальні провідники сонячної енергії на земній кулі. Коли на їх шляху виникають штучні перешкоди, відбувається замикання і, в кінцевому рахунку, руйнування системи.

У межах природознавства свого часу дійсно наукову відповідь на ці важкі питання дали фізіократи. Зрештою, вони дали багато більше, ніж дозволяло природознавство другої половини 18 століття. К. Маркс цілком справедливо називає їх батьками

сучасної політичної економії. У цьому він повнотою має рацію. Не має рації лише в тому, що називає їх економію політичною — вона не політична, а *фізична*. Політичною її зробили Адам Сміт і Давид Рікардо — автори теорії трудової вартості. Маркс поглибив їх помилки тим, що взагалі залишив від цієї науки голу політику.

Творець фізіократичної теорії Франсуа Кене був королівським лікарем. Відмінно знаючи фізіологію людського організму, він почав замислюватися над фізіологією суспільства. Кене дійшов висновку, що суспільство в цілому існує за тими ж природними законами, за якими живе окремий людський організм. Спочатку продукується їжа, потім виникає потреба в інших товарах. Іншої послідовності бути не може.

Але справа не лише в цьому — це зрозуміле кожній людині. Фізіократи розв'язали складніше завдання: звідки прибуває *додаткова* енергія на земну кулю?

Ростуть міста, збільшується населення. А це ж, у кінцевому рахунку, загальнолюдський приріст енергії. Коштом чого він відбувається? Що стоїть в основі *енергії прогресу*?

Докладно дослідивши хліборобство, Кене прийшов до наступних висновків. Природа хліборобства така, що воно здібне помножувати нашу працю. Зрозуміти це досить легко. Ніхто не став би орати землю, якби культурні рослини несли в собі таку ж кількість енергії, яку має трава. Пастуші народи не змогли створити розвинутих держав. Чому? Тому що їх енергетичний баянс був побудований не на культурних рослинах, а на диких травах. Вони ж, трави, за енергетичними показниками далеко нижчі від культурних: у трав немає найголовнішого — колосків з зерном. Є тільки стебла. Але стебла є також і в збіжжєвих: соломі завжди використовувано для годівлі худоби поруч із сіном.

Збіжжя несе їжу для людей і тварин одночасно: зерно плюс солома. Трави годують лише тварин, а людина дістає молоко і м'ясо. Хліба в неї немає. Тому потрібна незмірно більша площа земельних угідь, щоб прохарчуватися одній людині. Перенаселення настає вже тоді, коли людина з людиною зустрічається навіть не кожного дня — так мало людей. Про появу міст у даному випадку не можна й думати.

Прості розрахунки переконують нас у тому, що хліборобство незмірно збільшує приріст сонячної енергії на земній кулі — коштом зерна, звичайно. Той, хто працює у хліборобстві, здібний продукувати більше, ніж потрібно йому і його родині для задоволення власних потреб. Отже, лишки можна обміняти на якісь корисні речі. З'являються люди, яким уже немає потреби турбуватися про продукцію їжі — вони продукують серпи, плуги, борони. Це, своєю чергою, посилює виробничі можливості хлібо-

робства. Воно тепер спроможне годувати ремісників, воїнів, королівський двір. Розвивається наука і культура.

Прокресливши цю схему, ми поставимо крапку. Усю решту читач мусить додумати сам. Тепер він легко зрозуміє, як і чому почалися гроші. Гроші ніколи не були чимось іншим, крім еквіваленту соняшної енергії, що плине економічними артеріями.

Маркс, намагаючися спростувати теорію фізіократів, заперечує: звичайно, приріст органічної речовини в сільському господарстві існує, алеж появляється не без праці. Нібито правильно. Одначе, вдумаймося в наступний приклад: кидають у землю зерно, яке невдовзі вмирає. Але сама його смерть з одного зерна народжує 20-30 зерен. Хіба це справа рук людських? Адже з одного кілограма заліза ми ніяк не зможемо виготувати 30 кілограмів цвяхів. Де ж ми бачимо приріст від власних рук? Є лише зміна форми речей.

Звідси належить перейти до питання: чи відбувається приріст соняшної енергії коштом інших видів людської діяльності, чи він можливий тільки в хліборобстві. Ні люди, ні машини засвоювати соняшну енергію не можуть — це роблять лише рослини. Отже, додаткова вартість виникає лише в хліборобстві. Спочатку вона виникає у вигляді ренти, потім у процесі руху економічними артеріями перетворюється на промисловий прибуток. Не можуть люди вкласти більше енергії в будівництво заводів, будинків і т. д., ніж споживають її в їжі — проти цього повстає закон збереження і перетворення енергії.

Одначе тут потрібне наступне застереження. Із сказаного вище не виходить, що промисловість не впливає на хліборобство. Виникаючи з надр хліборобства, промисловість потім і сама включається в фотосинтезу — тобто *починає продукувати капітал*. Але вона його продукує тільки — виключно! — за допомогою хліборобства. Іншого органу для приймання соняшної енергії у неї немає.

Щоб ліпше розуміти, в чому полягає помилка авторів теорії трудової вартості (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс), наведемо наступний приклад. Припустімо, хтось захотів стати енергетиком. Природне, першим ділом він зобов'язаний був з'ясувати, звідки надходить електроенергія на підприємства і міські квартири. Побачивши дроти, він пішов лінією і дійшов до трансформаторної будки. "Еврика!" — захоплено вигукнув наш енергетик. Потім, надовго замкнувшись у кабінеті, почав виписувати том за томом, творячи власну школу енергетиків. Та обставина, що до електривни він так і не дійшов, ні для нього, ні для його послідовників не мала значення. Вони з року на рік уперто твердили: електроенергія продукується у трансформаторній будці — і ніде більше...

Читач обуриться: "Це не можливе". І звичайно матиме рацію.

Але в марксизмі чомусь це виявилось можливим.

Теорія *трудової вартості* безпідставна перш за все тому, що вона порушує закон *збереження і перетворення енергії*. Тут уже політикам доведеться замовкнути — до слова приходить фізика! А що політекономія виникла тоді, коли перемогла теорія трудової вартості, то приставку "політ" належить відкинути — реально існує лише *фізична економія*, заснована школою фізіократів.

За часів Ф. Кене закони фотосинтези були ще не вивчені. Ніхто не говорив про соняшну енергію. Люди думали, що Сонце дає нам тільки тепло. Усю решту дає сама земля. Тому фізіократи виводили додаткову вартість ("чистий продукт") із здібності землі родити, примножувати багатство.

Вони клали в основу нагромадження багатств приріст живої речовини. У промисловості цього приросту немає, — отже, промисловість з цього погляду *безплідна*: вона тільки надає нової форми тілам — глину перетворює на цеглу, вовну на одяг і т. д. Промисловість являє собою продуцента *форми*, але не матерії. А все, що не матерія є образ, ідея. І ніщо більше!..

Одначе, ідея у вигляді плуга (він же вже не просто шматок заліза!) починає нарощувати матерію у вигляді соняшного проміння, що згустилося в пшеничному зерні. Так на Землю приходить Творче Світло, щоб стати людиною й одержати перемогу над силами тьми, хаосу, смерті.

Ось що говорив з цього приводу свого часу фізіократ Ф. Паолетті:

"Таке збільшення кількості матерії, якими є продукти землі, без сумніву не має і ніколи не може мати місця в промисловості, яка дає матерії тільки форму, тільки видозмінює її; тому промисловість нічого не творить. Але промисловість, заперечують мені, надає матерії форму, отже, вона продуктивна; бо вона являє собою виробництво якщо не матерії, то форми. Гаразд, я цього не заперечую. Але це не творення багатства, а навпаки, не що інше, як видаток".*

Справді, хіба промисловість збагачує земну кулю новою, додатковою енергією *безпосередньо* — без участі хліборобства? Вона поглинає вугілля і нафту, нагромаджені землею коштом фотосинтези попередніх епох. І навіть як уявити, що вся промисловість уже працює на атомовій енергії, то й тоді це всього лише видаток: запаси урану не вічні. Нас підбадьорює віра в те, що люди колись загнуждають термоядерну енергію. Одначе навіть вона в *абсолютному розумінні* для земної кулі не є додатковою: заради її продукції доведеться витратити водень, якого досить багато в наших океанах. Але все ж це *земна енергія* — та, що її

* К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, Москва, 1962, т. 26, ч. I, стор. 32.

законсервувала природа у земній речовині. А додаткова — значить *зовнішня*, що прийшла з космосу.

Такою енергією, вічною, невичерпною! — здібне збагачувати нас лише Сонце.

І найголовніше: додаткова енергія Сонця прибуває до нас у вигляді *живої* речовини, яку фізіократи ставили в основу енергії прогресу. Саме так (енергія прогресу!) можна назвати Дар Природи — поняття фізіократів, яке в них було тотожне "чистому продуктові". У пізніших теоріях "чистий продукт" дістав назву додаткової вартости. І відразу все затемнилося — перед очима лишилися тільки грошові знаки, а те, що стоїть за ними, розчинилося в невідомості. У такому затемненому вигляді виступає додаткова вартість у *Kanimani*. Що з цього вийшло — показує нам історія.

Фотосинтеза сьогодні продукує на земній кулі 450 мільярдів тонн живої речовини — по 128 тонн на кожну земну людину! Осьде міститься справжній генератор енергії прогресу.

Ми могли б назвати субстанцією вартости фотосинтезу. Однак, фотосинтеза також не субстанція, а субстанційний процес. Справжньою субстанцією є Творче Світло як єдиний Суб'єкт усякого виробництва.

Маркс усього цього не розумів. У *Kanimani* він якісно не розрізняє речовини органічної і неорганічної — не усвідомлює того, що саме органічне (їжа) стоїть в основі продукції всіх інших товарів. Ось, наприклад, він пише з приводу "чистого продукту" фізіократів:

"Цей останній фізіократи знову ж таки розуміють не правильно. Вони вважають його чистим продуктом тому, що, наприклад, пшениці виходить більше, ніж з'їдають робітник і фармер; алеж і сукна продукується теж більше, ніж його треба на одяг продуцентам сукна — робітникам і підприємцям".*

Ми могли б спитати Маркса: пшениця сама себе відпродуковує, але чи відпродуковує себе сукно? Його відпродуковує та ж таки пшениця людськими руками. Або Сонце — так буде точніше.

Досить порівняти висловлення Маркса з тим, що говорив Ф. Паолетті, і ми зрозуміємо, до якої міри Маркс далекий від наукового мислення. І це дуже дивне: фізіократи появилися на ціле століття раніше від Маркса. Філософія, загальне уявлення про космічні взаємозв'язки, відмінність живого від неживого, причини від наслідків — усе це відступає на другий план перед величною бухгалтерією, опрацюванням якої заклопотана голова Маркса.

---

* Там само, стор. 135.

Він і додаткову вартість виводить з найчистішої бухгалтерії, цілковито не усвідомлюючи, де міститься її первісне джерело. Для нього вона виникає тільки в розрахунках, а не в полі, де виростають зела. Разуче: Маркс навіть не приховує того факту, що його додаткова вартість виростає всього лише з *форми теорії*:

"Актор, наприклад, і навіть кльовн, є відповідно до цього продуктивним робітником, якщо він працює як найманий у капіталіста (антрепренера), якому він повертає більше праці, ніж одержує від нього у формі заробітної платні; тим часом як дрібний кравець, який приходить до капіталіста додому і латає йому штани, творячи для нього лише споживчу вартість, є непродуктивним робітником".*

Абсолютизувавши різницю між видами вартостей — звичайно, відносну різницю! — він звідси виводить додаткову вартість. І навіть вважає її абсолютною. Зрештою, він усвідомлює, що далі *форми теорії* він не пішов:

"Тут ми маємо таку характеристику праці, яка виходить не з її змісту чи її наслідків, а з її визначеної суспільної форми".**

Убивче визнання! Світ гримить мільйонами нових машин, розростаються Лондони і Нью-Йорки — людство збагачується додатковою енергією. Але ця енергія, за Марксом, появляється *не з змісту чи результатів нашої праці*, а всього лише з "визначеної суспільної форми". Але хто ж вигадав цю форму?..

Кравець виконує одну й ту саму роботу, одначе все залежить від того, де він її виконує — форма, форма на першому місці! Бо вся додаткова енергія земної кулі виростає з бухгалтерської книги. Досить кльовну потрапити не в ту графу — і він уже додаткової вартости продукувати не буде. Ніби, кривляючися перед глядачами, повискуючи і перекидаючися, він раніше її продукував! Годі збагнути, як можна було до всього цього додуматися через сто років після Ф. Кене. І вже зовсім трудно зрозуміти, чому розумні люди не помічають цих нісенітниць через сто років після Маркса. У наш космічний вік!..

Так виникає "суспільна субстанція" — виникає з *форми обліку*, але не з об'єктивної реальности як такої.

Те саме відбувається у Маркса з кухарями: кухар у ресторані продукує додаткову вартість; кухар, який працює в капіталіста дома, продукує лише споживчу вартість, але не додаткову.

Академіки від марксизму припускають, що підручники з фізики пишуться не для них. Інакше вони замислилися б над питанням: як могла дожити до нашого часу теорія, яка ніяк не ліпша від ідеї "вічного двигуна"? Закон збереження і перетворення

* Там само, стор. 139.

** Там само.

енергії — найголовніший закон світобудови. У Маркса він потоптаний так явно, що робиться соромно за земну людину взагалі.

Правда, належить застерегтися, що все прийшло до Маркса від А. Сміта, однак Маркс його не спростовує, а, навпаки, — погоджується. І погоджуючися, зводить на цьому фундаменті величезну споруду, яку сьогодні іменують марксизмом.

У дійсності ж і кравці, і кухарі, і навіть робітники продукують *послуги*, а не додаткову вартість — її можна продукувати тільки в хліборобстві, де зела сприймають нову, *додаткову* енергію Сонця.

Ось як це відбувається:

"Дайте кухареві деяку кількість гороху для виготовлення обіду; він зварить його, як належить, і в готовому вигляді подасть вам на стіл, але подасть він ту саму кількість яку одержав; навпаки, дайте таку ж кількість гороху городникові, щоб він довірив його землі, і він на свій час поверне вам щонайменше вчетверо більше, ніж одержав. Це й є справжня й єдина продукція".

Так розуміє продукцію фізіократ Ф. Паолетті. Його висновки легко перевірити на досліді — і тому це справжня наука. Але яким чином можна підтвердити "субстанцію" К. Маркса? Бож її немає, цієї "субстанції" — вона існувала тільки в уяві К. Маркса. У цій "субстанції" немає жодної кальорії — вона в дійсності є *ніщо*.

Тоді як же бути з експлуатацією — хіба її теж немає? Експлуатація існує. Але в тому то й справа, що до сукупних фондів суспільства від неї немає жодного додатку. Це втрата для робітників і прибуток для капіталіста. Не більше, ніж гра в карти. Тут наявна величезна *моральна* проблема, однак економічну теорію на цій основі будувати не можна. Більше того: експлуатація не збагачує державу, а веде її до неминучої загибелі.

Але, можливо, Маркс не усвідомлював, що його теорія далека від об'єктивної реальності?

Іноді він усвідомлював це. Однак Маркс цілком *свідомо* поставив завдання за всяку ціну зруйнувати теорію фізіократів:

"Для того, щоб зберегти категорію *вартості* — не тільки визначення величини вартості робочого часу, а й визначення субстанції вартості суспільною працею, — *потрібне заперечення абсолютної земельної ренти* [підкреслене Марксом — М. Р.]. *

Сказане це з приводу Д. Рікардо — сказане побіжно, між іншим, — але хіба сам Маркс поводить не таким самим чином? Він звик мислити на папері, тому іноді лишаються нам свідчення, які допомагають зрозуміти рушійні причини його багатолітніх

---

* Там само, т. II, стор. 137.

праць. Теорія фізіократів і теорія Маркса поруч миритися не можуть — це ясне. Тому належить заперечувати очевидне, — заперечувати наполегливо, на сотнях і тисячах сторінок. Пощо це потрібне Марксові? Невже ним керує лише самолюбство? У нас немає підстав так думати. Але все ж доводиться зробити висновок, що Маркс не вчений, а тільки політик. Справа в тому, що окремі фізіократи (Шмальц, наприклад) твердили: коли існує Дар Природи, "то на якій розумній підставі можна було б позбавляти його [дідича — М. Р.] цього прибутку?" Коротше кажучи, деякі фізіократи намагалися увіковічнити феудалізм і монархію.

Маркс не знаходить проти Шмальца і йому подібних аргументів у законах природи — і тому він "валить" закони природи заради політичних цілей. Мета у нього шляхетна, одначе вона досягається ціною втрати наукової істини. Чи можна виправдати подібні методи боротьби? Ні, не можна. Історія довела, що одна лжа породжує другу — а тоді нащадки порпаються у кривавому болоті лжі...

Часом він ніби забуває про свій обов'язок заперечувати — заперечувати будь-що! — і тоді в нього з'являються наступні рядки:

"Перший доказ на користь того, що продуктивна виключно хліборобська праця, полягає в тому, що вона є природною основою і передумовою для самостійного існування всіх інших видів праці".*

Але хіба цього мало?! Цей *перший доказ* блискуче роз'яснює, де саме міститься справжня субстанція додаткової вартості — другого уже шукати не належало б. Одначе Маркс відходить від нього, щоб "спростувати" саме Сонце — його творчу силу.

Іноді Маркс усвідомлює, що фізіократи зуміли пояснити додаткову вартість глибше, ніж це роблять інші політекономисти — Сміт і Рікардо, наприклад. Він пише, що погляд фізіократів на земельну ренту "був цілком правомірний у своєму більш глибокому сенсі, бо фізіократи розглядали ренту як єдину форму додаткової вартості".**

І все ж, усвідомлюючи це, — правомірність і глибину теорії фізіократів! — Маркс продовжує її заперечувати в ім'я утвердження "суспільної субстанції".

Тут ми маємо право пред'явити йому претенсії морального порядку: о, великий учителю наш! Як же ти можеш заперечувати абсолютну земельну ренту фізіократів, коли сам визнаєш, що вона "правомірна у своєму більш глибокому сенсі"? Ти, звичайно, робиш це в інтересах робітничої класи (інакше неможливо довести

* Там само, т. I, стор. 26.

** Там само, т. II, стор. 174.

конечність її диктатури!), тому я, син донецького шахтаря, повинен бути вдячний тобі за це. Що ж, я дійсно за багато чого вдячний Радянській владі — це *моя* влада! Наприклад, вдячний за те, що вона навчила мене читати й писати. Але я, здається, не заборгувався перед нею, тому маю право сказати: за економічний нелад, за злочинні жертви, за бюрократичний гніт над кожною живою думкою — ні, Марксе, за це я тобі вдячним бути не можу! А все ж це виникло тому, що сам ти в себе вмовив: "потрібне заперечення". Заперечення того, що сам ти вважаєш і правомірним і більш глибоким. Заперечення Космічної Істини!..

Але Маркс заплатив за це життям: тисячі сторінок заперечення, щоб на останній повернутися до того, що він усе життя заперечував! Так складалася діяльність Маркса. Була вона науковою чи тільки політичною — хай про це судить сам читач.

Час від часу його висновки звучать майже по-близнірському: він договорюється до того, що навіть *землю* оголошує всього лише *знаряддям експлуатації* робітничої кляси.

Треба уточнити: земля у цьому випадку — це ґрунт, гумус. Шар, який містить у собі велику кількість соняшної енергії, нагромадженої коштом діяльності рослин, комах і тварин. Мільйони років потребувало Сонце, щоб створити його на земній кулі. Це з нього виростає все живе. Завжди, за всіх часів, ґрунт виступав у ролі Богині-Матері: у давніх єгиптян Ізіда, у греків Деметра, у християн — непорочна Діва-Марія, що несе на своїх руках Сина Чоловічеського.

І ось вона, — Мати-Годівниця наша! — виявляється в числі засобів експлуатації:

"Рента, відсоток і промисловий прибуток... не породжуються землею як такою і капіталом як таким..."

Тут час нагадати, що капітал — це продукція додаткової вартості. І нічого більше! *Процес* збагачення суспільства соняшною енергією. Ненавидіти капітал — це те саме, що ненавидіти Сонце.

Але за Марксом усе це витягається виключно з людських м'язів — інших енергетичних джерел у природі не існує:

"...Не земля і капітал дають своїм власникам можливість одержувати відповідну долю додаткової вартості, яку витискає капіталіст-підприємець із робітника".*

Повторюю: експлуатація існує. Заперечувати її ніхто не збирається. Але чи є енергія, витиснута подібним чином, саме тією енергією, яка стоїть в основі розвитку земної цивілізації? І, нарешті, виникає наступне питання: на яких енергетичних джерелах має ґрунтуватися комунізм, його побудова? Коли ми

* Маркс, Енгельс, *Избранные произведения*, т. I, стор. 391.

відмовляємося витискати енергію з людських м'язів, то звідки її можна одержувати для нарощування прогресу? Чого немає, того немає. Отже, і сам комунізм перетворюється на безплідну утопію.

Як добре вивчити Маркса, то виявиться, що він *ніде* не говорить, на якій основі можливий комунізм. Ленін, що у всьому колись покладався на Маркса, опинився завдяки цьому довір'ю у дуже важкому становищі. І тоді він прийняв НЕП — той вид капіталізму, який не усуває Радянської влади і ніскільки їй не загрозовий. Сталін повів країну по іншому шляху.

Однаке киньмо оком на сучасне людство. Міста населюють нові мільйони людей, а села зникають з лиця землі. Якщо все в світі походить з наших м'язів, то як же 4% американців можуть годувати 96% власного населення та до того ж і нам іноді підкидають через океан десятки мільйонів тонн пшениці? Які мусіли б бути м'язи в американських фермерів, коли в них міститься така незбагненна кількість енергії? Люди це чи боги?...

Добре, вони працюють на машинах. Алеж машини не продукують хліба — його продукує земля. За допомогою машин можна пояснити, чому зменшується сільське населення. Але як ви поясните зростання врожайности?

Відповідь: фермери користуються добривами, які продукує промисловість.

Теж правда. Але звідки промисловість черпає свою енергію? Невже тільки з людської праці? Тоді в американських робітників якісь космічні м'язи — не від світу цього.

Відповідь: вугілля, нафта...

А що це таке? Звідки постало?

Відповідь: від Сонця...

От за яких умов можливий комунізм! І ні за яких інших. Він природно народжується з Творчого Світла, як дитина народжується з лона матері. Але Маркс тут ні до чого — його теорія, не зважаючи на поставлену мету, не лише не здібна довести до комунізму, а, навпаки: породжує застій і занепад виробництва. А що вожді не бажають миритися з явищами застою, вони використовують теорію Маркса у зворотному порядку. Маркс бажав звільнити працю — Сталін закладає ГУЛаг, щоб переробити людей на вартість. Адже це Маркс його навчив, що інші джерела не існують — тільки людські м'язи. А як не існують, то що ж робити? Мета виправдує засоби. Нащадки зрозуміють конечність жертв: у нас не було іншого виходу. Не можна ж зректись комунізму — вони цього не пробачать. А мільйони — десятки мільйонів! — замучених, уморених голодом, розстріляних і розтерзаних вовчурами будуть списані на кошт ідеї...

І от, нарешті, ми підходимо до тієї *історичної сторінки*, до

якої дійде не кожний читач. Невже її також написав Маркс? Алеж тоді все попереднє лише суцільний морок, бездуховий хаос.

Ось ця несподівана сторінка:

"Якби в людини (у кожної людини) всього її робочого дня (всього робочого часу, яким вона диспонує) вистачало тільки для прохарчування її самої (або, у ліпшому випадку, ще і його сім'ї), то відпала б додаткова праця, додатковий продукт і додаткова вартість".

Чи зрозуміле тобі, Людино, про що мова? Коли не зрозуміле — думай, думай! А як ти сам цього не усвідомиш, за тебе усвідомить диявол...

Первісна людина не виробляла додаткового продукту — весь її час витрачався на шукання їжі. Виробництво додаткового продукту почалося тоді, коли з'явилось хліборобство. У такому випадку звідки цей продукт появляється — з людських м'язів чи з плодючости землі? А точніше: що є субстанцією додаткового продукту і додаткової вартости? Чи можна за допомогою експлуатації, витискання і т. д. дістати те, чого немає в самій природі?..

Те, до чого на останній сторінці *Kanimaly* приходять Маркс, є *вихідною позицією фізіократів*. Фактично він приходять туди, звідки вони починали. Для геніального Кене це було ясне без того, щоб переходити багатотомову путь учеництва. Саме цей хід думки приводить Ф. Кене до усвідомлення ролі хліборобства як *єдиного* продуцента. Уся решта — *відносна* продукція. Продукція форми, але не матерії. Продукція розкоші, зручности і т. д., але не *самого життя*. За промисловістю можна визнати *відносну* додаткову вартість, але не абсолютну.

Правда, треба ще раз застерегтися, що за *певних умов* відносна додаткова вартість спроможна виробляти абсолютну. Які ці умови?

Як махнути рукою на те, що промисловість виснажує запаси вугілля, нафти, газу, тоді можна сказати, що її сьогодні продукує американський капітал, який зумів включити свою промисловість у фотосинтезу. У цій справі все вимірюється продуктивністю сільського господарства. Але чи можна відмахнутися від того, що виснажуються енергетичні джерела?

У повному розумінні абсолютну додаткову вартість (чистий продукт) промисловість почне виробляти лише тоді, коли вона буде перетавлена на термоядерну енергію. Ту обставину, що при цьому витрачається земний водень, дійсно можна не брати до уваги — його вистачить на багато мільйонів років. Одначе належить пам'ятати: абсолютну додаткову вартість (енергію

прогресу!) за всіх обставин можна продукувати лише в хліборобстві. Людину не можна підключити до електривни, як ми підключаємо пральну машину. Її можна підключити до неї тільки за допомогою двох космічних трансформаторів — Землі і Сонця. Розмови про штучний харч — це міт атомового віку. Ніколи ми не станемо могутнішими за всесвіт, і не належить до цього прагнути. Треба вписати земні можливості (здібність землі родити, множити багатство) у можливості небесні — здібність Сонця продукувати живу речовину.

Коли ми цього навчимося, наша цивілізація стане воістину безсмертною.

Але повернімося до останньої сторінки *Kanimalu*. Після згаданих слів Маркса негайно валиться "суспільна субстанція" — робиться ясно, що субстанцією абсолютної додаткової вартости є не людська праця (хай навіть суспільна!), а природна плодючість землі. Вона ж від першої й до останньої кальорії обумовлена діяльністю Сонця. І діяльністю людини, якщо її праця спрямовується в річище законів Природи. Перемагають Тімірязев і Вернадський, але не Опарін: людина — дитя Сонця, а не якась там самозароджувана, незалежна "субстанція".

Субстанція — основа, сутність. Так перекладається це слово.

І ось ми, нарешті, доходимо до останнього абзацу четвертого тому:

"Основою [читай: субстанцією — М. Р.] абсолютної додаткової вартости — тобто реальною умовою її існування — є *природна родючість землі* [підкреслення Маркса — М. Р.], природи, тоді як відносна додаткова вартість основана на розвитку суспільних виробничих сил".

Цією фразою й завершується останній том *Kanimalu*. Читаєш її й перечитуєш наново: чи не галюцинація це? Висновок прямо протилежний тому, заради чого створений *Kaniman!* Беззастережно визнаний чистий продукт фізіократів, бо нічим більше не є *абсолютна додаткова вартість*. Дар Природи. Дар Сонця. Могутній вияв Творчого світла як єдиного Суб'єкта всякої продукції...

І ось лежить перед нами величезна гора зіпсованого паперу: *Kaniman*. Як же до нього ставитися? Мучень бухгалтерської екстази змарнував власне життя, утягнув у криваві трагедії цілі країни і народи. А на останній сторінці підписався, що ніякої реальности він ніколи не бачив — це була всього лише *Fata morgana*.

Тепер спробуємо уявити становище Енгельса, який на теорії Маркса звів теорію пролетарської держави. Фундамент будови,

яка здавалася вічною, нерушимою, раптом розтав, як березневий сніг. Як же бути? Хіба може утриматися будова без фундаменту? Від чого належить відмовитися — від пролетарської революції чи від посмертної сторінки Маркса? Виглядає, що це цілком достатня причина, щоб пояснити, чому Енгельс так і не зважився опублікувати останній том *Kanimany*. Сталін також м'яв його в руках, не знаючи, як повестися. Але йому було ясне одне: треба розстрілювати. Так вирішилася доля того, хто зауважив — доля Вознесенського...

Гіпотеза, звичайно. Підтвердити її фактами я не можу. Але чим далі ця похмура подія відходить у минуле, тим більше нагромаджується фактів, які свідчать на її користь.

(Далі буде)

ПРО СУЧАСНУ ІСТОРІОГРАФІЮ В СРСР

Це умовна назва нового самвидавного документу, листа українського в'язня Зіновія Антонюка до невідомого друга, в якому він обговорює питання офіційної історіографії в СРСР. Лист написаний з нагоди появи роману П. Загребельного Євпраксія (див. у кінці листа наш коментар). Перепишувач, у рукописі якого дійшов до нас цей лист, не міг відчитати на першій сторінці неясних місць і поробив пропуски. Вони позначені крапками у квадратних дужках.

Друже! Прочитав я *Євпраксію* Загребельного, і стало мені прикро, як можна ставити своє вже відоме прізвище під таким примітивним розумінням історії. А тема старої Русі та її взаємин з Європою багата й важлива для сьогодення нашого. Але як подана Русь? Як втілення (щоправда, є паралельна лінія — слов'янство, але це справи не міняє) усього доброго, людського, передового, мудрого. А [...] Захід [...] хижий, нелюдський, дикий і уроки [...] він дістає від Русі. А яка жахлива [...] а плян?! Тракткування [...] здивувало навіть [...] Як описано жах і обурення [...] наступом на слов'янський схід. Ловим себе на думці, чи цей роман не писався в період війни 1941-45 рр. чи відразу після неї, коли "на службу Родині" у небачених масштабах було поставлено фальсифікацію історії. Щоправда, після подій [...] р. такого роману слід було чекати. Але [...] Загребельного [...] Звідкіль це у нього слов'янофілі приходять "в восторг неопикуемый" від найменшої згадки про слов'ян у Центральній Європі, навіть в Африці.

Одним махом неслов'янське видають за слов'янське, мовляв, "знай наших". А мене ганьба гризе за слов'янську дикість, за рабство, за відсталість, за те, що мої країни хизуються тим рабством, тою відсталістю, що вічно від когось чи від чогось Європу спасають... Слов'янофілі шукають "истоки" своєї, як їм здається, величі у минулих згадках про слов'ян від Біскайської затоки і Англії до Індії, а я дошкукуюсь у минулому монументального прокляття, що досі тяжіє над моєю землею "бути гноєм". Не перед тобою мені говорити про шкоду калічення молодих душ отим псевдопатріотизмом, отим випучуванням ніколи не існуючої загальнослов'янської юности, нащо оте препарування всепроникле "історичної правди" скальпелем класового підходу? Коли б то класовий: не треба було Загребельному спеціально

студіювати історію західних слов'ян для *Євпраксії*, щоб знати елементарну істину: 1) Східньою межею германських племен колись була Висла, а на схід від Висли тягнулась т. зв. Сарматія з цілим букетом різних племен. 2) Слов'яни зайняли землі на захід від Висли в результаті експансії (не драг' нах остен, а "Даешь Запад"). 3) Якоїсь полюбовної єдності західних слов'ян з Польщею не було. Була експансія Польщі на Одру, була боротьба між Чехією і Польщею за той район. 4) Об'єднання надодерських слов'ян виникають не для оборони від Германії, а від Польщі. 5) Польща зброєю підкорила частину надодерських слов'ян, але вони зрадили Польщу і попросили захисту у німців. 6) Якщо в історії західних слов'янських і німецьких відносин Загребельний бачив тільки слов'янську безвинну кров та німецький вогонь і меч, то нехай пояснить появу слов'янської топонімики у наступні століття у районах на захід і південь від території, що займали слов'яни до німецької інвазії.

Я не кажу що не було збройної боротьби між слов'янами і німцями. Була, як була боротьба між слов'янськими колоністами і місцевим угро-фінським населенням на сході Європи. А де було більше крові і вогню, сьогодні вже ніхто не скаже. Розумію, що письменника, який цікавиться минулим, мусить зацікавити надодерське слов'янство. Сілезія зберегла нам назви малих слов'янських племен (голошиці, опомени, сілезяни, теревовляни, відощани, битряни — хоч є і сумніви щодо деяких назв). Але Сілезія не була одноетнічною. Як не була одноетнічною Польща. У верхній Сілезії льокалізують хорватів, а в нижній і Помор'ї виділяють такі племенні групи: 1) ранську, 2) ободрицьку, 3) лютицьку (велетську) з укранами, 4) деревлянську. Є факти, що свідчать про близькість мови деревлян до старопольської. Адам Бременський до лютичів відносить також пирочан та волинян, приписуючи їм по 70 городів (Середня Волинь і Камінь). Над річкою Вірица жило плем'я віричан, а над нижньою Вислою — сіверян. Хижани жили над нижньою Варною, черезліняни — над рікою Ліною. Долечани над рікою Долеча. Украни над річкою Укрою. Центр справ'ян — Копаниця, відомий з IX століття. Обминаючи тут багато прецікавих питань (хоча б феномен Ручії), зазначу тільки, що демографічний фактор (і не тільки він) по-різному зформулював долю цих дрібних племен, у назвах яких нам відлунує Україна. Відоме, що в IX ст. усе межиріччя Одри і Лабі (заселені слов'янами) належало франкам.

Карл Великий будував храми для слов'ян, що свідчить про поважні розміри слов'янської колонізації в її ту епоху. Під Карлом Великим були тоді й деревляни, сурби, (серби), гломачі, лужичі, мовчани, біжучани, хутичі, нелетичі, комедичі — далеко не повна етнологіка цього району. Але чому нема ні слова про підкорення

слов'ян Карлом Великим?.. Слов'яни спочатку займали готові німецькі оселі і тільки через кілька століть розвинули самостійний колонізаційний рух в освоєнні пущ. У Причорномор'ї, до річч, лісостепові племена сколонізували степові простори ще в V ст., сколонізували не примітивним випаленням лісу, рільництвом. Решта слов'ян перейшла на орний обробіток землі тільки у VII ст. Коли демографічний вибух між Верхньою Вислою і Середнім Дніпром у перші століття нашої ери штовхав на захід величезну як на той час кількість слов'янського населення, то у VII ст. в результаті піднесення рільництва у Німеччині він викликав зріст населення і там. Через кілька століть частині слов'ян з-над Одри і Помор'я довелось шукати інших малозаселених територій, починається колонізаційний рух слов'ян в угро-фінське середовище. Як етнографічні, так і антропологічні матеріали свідчать, що західньослов'янський етнос грав у цьому колонізаційному русі не останню роль. Слов'янське населення у межиріччя Оки і Волги стало напливати тільки з кінця X століття. Перша хвиля належала кривичам (кінець X - початок XI ст.) і утворила колонізаційне ядро між сучасними Ярославлем, і Суздальем, і Переяславлем. Від цього первісного ядра тільки в XI ст. пішло відгалуження на лівобережжя Волги від Костроми до Горького. Друга хвиля зв'язана з Новгородом і утворила ядро біля Галича-Чухломи. На кінець XI ст. у північній частині межиріччя Оки-Волги за Горюною утворилась значна маса слов'ян-колоністів, яка розпочала експансію на південь і півд. схід (XI-XII-ст.). До річч, саме в наслідок тої експансії Андрій Боголюбський переніс столицю у Володимир на Клязьмі і саме завдяки цій експансії утворилося князівство, що базувалося на відмінних від Києва і Новгороду принципах. В'ятицька колонізація була незначною і почалась тільки з XII ст.

Н. Пашкевіч ще 20 років тому висловив думку, що слов'янське населення не проникало у межиріччя Оки-Волги зовсім, а меря була слов'янізована православною церквою. Навряд чи можна так категорично твердити, хоч величезного значення православної церкви суздальського зразка у слов'янізації мері у росіян не заперечиш. Отже, цікавіше було б задуматись над такою лінією: не було б витіснення німцями частини західньослов'янських племен з Помор'я та з-над Одри, то, може, не було б російського народу, якщо не зовсім, то саме такого, яким він є. Адже паралелі між одним і другим районом вражаючі.

Але що хотіти від Загребельного у період, коли начальство вирішило будь-що реалізувати свою маячну ідею створення нового народу? Правда, можна не писати, але то не для Загребельного. Ти, звичайно, знаєш про ту боротьбу, яка йшла вже тривалий час між українськими істориками та археологами

(до речі, не всі вони українці), з одного боку, і представниками російського "історичного цеху" — з другого боку. Повторювалась ситуація сторічної давности, після виступу Погодіна, тільки з тою різницею, що тепер "дискусія" велася одною стороною більш "аргументовано" з опертям на державний чинник. А друга сторона взагалі не могла огризатися. Результатом тої дискусії стала "допомога кадрами" інститутів історії, археології та іншим історичним інститутам. А щоб було де працювати присланим кадрам, треба було позбутися попередніх, що виявилися не на висоті поставлених перед ними начальством завдань. І звичайно, ніхто тих звільнених з роботи науковців не переслідує за наукові погляди (ти розумієш, яке там може бути у нас переслідування?). Яких тільки зиг'загів не робила радянська історична наука у трактуванні слов'янської етногенези? То слов'янським оголошувалося все від Полісся до Чорного моря, то слов'яни виемігрували (див. Третьяков, *У истоков древнерусской народности*) зовсім з України на кілька століть. Але карти плутала антропологія — дивовижна монолітність і тривкість антропологічного типу населення Наддніпрянщини, від епохи бронзи почавши, через чорнолісько-кімерійську, скитську, черняхівську і русинську до сучасної епохи включно. Тривкість, попри всі хвилі кочовиків у причорноморських степах, імміграцій у Центральній Європі. Але недавно відома Талексеєва робить висновок, що наддніпрянське населення спочатку було не слов'янським, іраномовним (але як пояснити тоді найбільшу збіжність іранських мов саме з польською мовою?), що слов'янську мову воно отримало зі сторони (але від кого, коли і як). Що ж їй, антропологові, краще знати слов'янську глотогенезу, ніж антропогенезу... Невже так муляє декого угро-фінська основа росіян, що він готовий і українців позбавити слов'янства? Як на мене, то я навіть радий позбутися слов'янського комплексу. Може, в цьому випадку трохи розвіється спрощене витлумачення старорусинської народности та її мови (може, тоді вивчення етногенези та глотогенези на сході Європи увійде в нормальне русло. Бо як же можна, наприклад, серйозно подавати глотогенезу на півдні і півночі Східньої Європи як одне ціле, коли глотогенетичні процеси над Окою і Волгою, над Ільменським озером [...] а зворотного впливу й не могло бути в принципі. Був рух носіїв мови Наддніпрянщини на північ, але не було руху населення з півночі з рисами тамтешніх слов'янських і неслов'янських говірок на південь, у Наддніпрянщину. Те ж саме — в антропогенезі та етногенезі. Вже скільки років радянські підручники з історії повторюють легенду про прихід Олега з Новгороду до Києва і здобуття його 882 року. Цим і обмежується вся інформація про державний переворот у Києві 882 року. А чому б

не подати хоча б одним реченням нижче, що Новгород виник тільки 907-941 рр. Що заважає це зробити, хіба клясовий підхід? Той Новгород сам якось виглядає в радянській історіографії: бо новгородські сепаратисти теж тягнулися до Заходу. І навіть новгородське духовенство тягнулося, хоч для нього це означало піддатися зверхності ненависної латинської віри... В умовах, коли стільки порожнього шуму з приводу успіху якоїсь там піонерської "дружини следопытов", здавалося б, справді фундаментальний новий результат у великій історії повинен би знайти відображення у пресі. Але де там! Зроблено все, аби цей результат не потрапив до жадного друкованого органу. Єдине що вдалося — то всупереч начальству влаштувати серію лекцій на цю тему в інститутах АН УРСР (кібернетики, фізики тощо). Я маю на увазі переворот у Києві 882 року. І це про подію, що різко змінила хід історичного розвитку в усій Східній Європі. До перевороту Київ був столицею одноетнічної держави, що простягалася як сочевиця із заходу на схід приблизно у сучасних межах України. Після прийняття у 860 році християнства на державному рівні було запроваджено й нове літочислення (860 — перший рік християнської ери) та літописання. Була своя азбука, були щонайменше (за свідченням Костянтина-Кирила) *Євангеліє* і *Псалтир*, написані русинськими письменами. Графіти Софії київської дають нам ту азбуку, що складається з 27 літер. Не буду переповідати тобі аргументації Брайчевського, що базувалась як на грецьких джерелах, так і на тонкій аналізі літописних текстів, з яких несподівано дійшли до нас рештки збережених від погрому 882 року старих літописів. Так, погром був страшний. Але Україна перевороту не прийняла. Досить глянути на тодішні кордони — невеличкий район біля Києва і тонкою смугою уздовж Дніпра на північ, вся майже стара держава Києвичів залишилася поза межами нової. Але час робив своє: новий режим еволюціонує у напрямку допереворотному.

Володимир легалізує знову християнську церкву на державному рівні. Але чи Володимир першим робив цю спробу? Чому радянська історіографія йде за старими канонами православної церкви, а не за справжньою наукою? Та ж тріяда, що й за царизму, тільки дещо у поновлених термінах. Ти якось казав мені, що начальство не вивчає історії. Ні, вивчає! Слідчий ось заявив мені одного разу: "Мы не допустим повторения случая с Перовской, когда она выходила из суда победительницей! Мы власти из рук не выпустим, как выпустил царизм. Мы не остановимся ни перед чем, даже если придется посадить всю интеллигенцию". Такий потік відвертості, хоч я на владу сам, розуміється, не претендував ніколи. На питання сучасності ми шукаємо відповіді у минулому. У кожному з нас сидить козакофіл, любимо хизуватися фразою Бопляна — козацька нація. Та давай поміркуємо над думкою

Максимовича, що українці у той час тільки молилися і воювали. А чи треба було ще щось робити? Треба було думати. Читаємо Голобуцького та іже з ним диверсантів в історії, хочемо збагнути той феномен, що звється Козаччиною. А там усе підрахунки табунів коней та погалів'я худоби у козацьких старшин. А чим жила, чим дихала запорізька республіка? — не знаємо. Щось чули про її ідеологічний центр — Межигірський монастир, де запорожці доживали віку... Яка справжня роля та наслідки діяльності того ідеологічного центру на обидві України — запорізьку і гречкосійну? Хто досліджує весь комплекс питань існування двох України — у політичному, економічному, культурному та соціальному аспектах. Одна Україна у складі Речі Посполитої, друга — за її межами. Одна молилася і воювала, друга сіяла, жала, розвивала промисел, торгувала з Західньою Європою. В одній козацька вольниця, а в другій — складні переплетення політичних та економічних взаємин Речі Посполитої. Понад 5% гречкосійної України жили у містах, займалися ремісництвом, торгівлею, промислом, розвивали освіту, культуру. Гречкосії, як тоді здавалося, терпіли неймовірний визиск панщини, задихалися від безземелля і йшли наново колонізувати втрачені землі Лівобережжя і Дикого Поля. Шляхта і духовенство, економічні пани і політичні нулі (за законом у Речі Посполитій до сойму міг потрапити тільки католик). Але всі найбільші магнати Речі Посполитої українці — економічні й культурні контакти з Європою, чи схочуть покінчити з своєю політичною імпортенцією? Культурне відродження XIV-XVI ст. на Україні підготувало ґрунт для боротьби за владу в Речі Посполитій. За найреальніший вихід було визнано церковну унію з Римською церквою. Цей крок одразу усував політичні перешкоди для розвитку українського етносу в Речі Посполитій, не кажу вже про культурницькі наслідки. Припинення безглуздої конфронтації з Західньою Європою... Отже, виявляється, були тоді на Україні люди, що вміли думати (начальство дуже не любить такої постановки питання Берестейської унії). Але хіба це перша спроба припинити безглузду конфронтацію з Західньою Європою? Ще у 1913 році, здається, Пархоменко закликав не ігнорувати розповіді західніх письменників, які говорили про певнісне хрищення Русі у латинському обряді латинськими місіонерами. Пізніше візантійське православ'я постаралося стерти із сторінок русинських літописів цей, як воно вважало, ганебний факт. З останнього Вселенського собору стало відомо, що вже на I Вселенському соборі у 325 році були представники християнської церкви з Русі. Ти, звичайно, знаєш, що політичний противник Володимира у боротьбі за владу в Києві Ярополк теж орієнтувався на Захід, та й політичний противник Всеволода грішив своїми

симпатіями до Риму, до Західньої Європи. Згадай Іларіонове пристрасне *О законі і благодаті*, що відбиває антивізантійські настрої у Києві XI ст. А Фльорентійський собор у 1439 році. Навіть літописна розповідь про подорож Андрія Первозваного з Києва до Риму подана у противізантійському ключі. Отже, гречкосійна Україна не тільки (точніше — не стільки) воювала і молилася, скільки займалася тим, чим займалася Західня Європа. А козацькі вожді хоч часто і подовгу бували в Західній Європі, але Європи не бачили. Це виявив 1648 рік. В результаті наступної Руїни Україна майже на 200 років полетіла у прірву. Маю на увазі не зменшення удвічі її населення, а якісні результати, майже 100 % грамотність навіть серед жінок на середину XVII ст., ще й сьогодні не відновлену. Рівно 52% міського населення Україна знову досягла тільки десять років тому, але з тією різницею, що у XVII ст. українці становили в містах 80%, а тепер заледве 50%. Спробуй поясни, як козацькі керівники не добачили тих 52% міського населення на Україні. Сучасник Кромвел же добачив і спирався на нього... Виявляється, що Запоріжжя — не одні рожеві кольори. Пора вже з хутірського козакофільства визбуватися потроху. Від цього козацтво не перестане бути феноменом, що досі дивує дослідників на Заході, просто буде реальним феноменом. Пригадай вислів у В. Стуса, що один Скворода більше нам важить сьогодні, ніж уся Хмельниччина з усіма битвами і перемогами. Великий то скарб уміти думати, а не тільки молитися і воювати... Ти якось зауважив мимохідь при обговоренні добірки (самвидавної), що це може видатися декому спробою підкреслення якоїсь вищости наших предків над іншими народами. Боронь Боже! Ідеться тільки про іншість. Кожне покоління застає певні оцінки минулого з попередніх поколінь. Але життя вимагає постійної переоцінки цінностей. Будьмо безжально тверезими в оцінках як нашого сьогоднішнього буття, так і досвіду предків. Якщо при ретроспективі бачимо дикунство чи відсталість у чомусь, то треба про це спеціально наголосити навіть на шкоду, як нам видається, національній святині. Від цього цій святині нічого не станеться (згадай драгоманівську оцінку Шевченка), святиня тільки прийме свій природний вигляд, стане діяльним фактором нашого сьогодення. Так завжди робила Європа... Нас дуже обходить сьогодення в усіх вимірах — позитивному і негативному. Ми цікавилися історією — теж в обох вимірах, відвідували історичний та археологічний лекторій, ділилися важливими історіографічними фактами. Ну, і звичайно, обмінювалися думками, бо думка не висловлена не є думкою. Обговорювали сколотську й черняхівську проблематику, огірчували відсутністю пляномірних археологічних досліджень на Україні (хоча б так, як у Польщі!), обговорювали т. зв. велике

переселення народів, слов'янську етноглогенезу, козаччину... Словом, радіючи кожній новій вісточці (як добрій, так і злій), що хоч трохи розширювала наші шори офіційній історії. Я тепер із сумом згадую ті щасливі дні, коли ми упивалися лекціями Брайчевського, Компан., Антонович, Дзири... Чи можна забути те щастя, коли молода громадська думка України добилася повернення шедеврів Гаманової та Високої Могили з Ермітажу до Києва. Мріяли повернути усі українські реліквії на Україну. Але не тільки сум. Є радість причетности до пульсу життя. Тож будьмо! Будемо у майбутнім.

Твій Зіновій

До листа Зіновія Антоноюка

Лист Зіновія Антоноюка оприлюднюємо в переконанні, що читач знайде в ньому цікаві думки про генезу й історичний розвиток слов'янських народів, а українського зокрема. Думки ці на історичні теми ілюструють, чим живе сучасна молода українська інтелігенція.

Зіновія Антоноюка (нар. 1933) можна вважати представником цієї національно свідомої інтелігенції. Він сам не історик, а за освітою і фахом до часу арешту — хемік. Високу освіту здобув у Львові, а жив до арешту в 1972 році, по якому був засуджений на сім років ув'язнення, — в Києві, де працював науковим співробітником Інституту хемії. Як виходить з його листа, він цікавився історією не як аматор, а й пильно стежив за сучасною російською й українською історіографією і брав участь у дискусіях, які стосувалися питань історичного розвитку українського народу.

Приводом до написання листа в обставинах таборового заслання був роман Павла Загребельного *Євпраксія* (1975) з життя внучки Ярослава Мудрого і дочки київського великого князя Всеволода, що була віддана за маркграфа Генріха Штаденського, а після його смерті одружилася з німецьким імператором Генріхом IV. У цьому романі П. Загребельний виявив чималу дозу критицизму, а то й злоби до середньовічного латинського Заходу, пішовши таким чином традиційною лінією писань російської літератури й історії. З. Антоноук критикує П. Загребельного і висловлює думку, що Україні конфронтація з Заходом не була потрібна ні в минулому, як не потрібна і в сучасному. Крім того, він вважає, що твір Загребельного, як й інші твори цього ґатунку, писані на замовлення партії, допускається неприпустимих перекичень історичного минулого і калічить душі молоді шкідливим псевдопатріотизмом.

3. Антонюк звертається на самому початку до невідомого адресата з проханням передати його листа історикові М. Брайчевському для оцінки й еventуальних поправок (на початку рукопису стоїть речення: "Прошу передати Брайчевському для виправлення можливих помилок при переписуванні. Дозволяється редагувати").

Варто згадати ще один факт у листі 3. Антонюка: своєрідне "зацікавлення історією" радянських органів безпеки. Мається на увазі приклад Софії Перовської, яку згадує слідчий Антонюка, визначної революціонерки, члена *Народної волі*, за участь в убивстві царя Олександра II (1881) засудженої на страту. Очевидно, слідчий Антонюка мав на увазі не цей останній, а попередній, т. зв. "процес 193" (1877-78), в якому С. Перовську, обвинувачену у веденні революційної пропаганди, царський суд виправдав. Сенс заяви слідчого: радянський суд не буде такий "м'який", як царський, і подібних помилок не припуститься.

ІНТЕРВ'Ю З ВОЛОДИМИРОМ БУКОВСЬКИМ

Наш кореспондент Андрій Григоренко за попереднім домовленням відвідав 30 грудня 1976 року в Цюріху Володимира Буковського, якого він знає ще з Москви, і мав з ним розмову, запис якої подаємо нижче. Спеціально для *Сучасности* Буковський відповів на такі питання.

Володимире Константиновичу, чи не могли б Ви розповісти, з ким з представників українського національного руху опору доводилося Вам зустрічатися в ув'язненні?

У таборі я сидів з Світличним, Антонюком, Калинцем, Захарченком, Пронюком. Були ще Горбаль і Коц. Можливо, я забув когось назвати. Просто відразу не можу всіх пригадати. У Владимірській тюрмі останнього часу перебувають Антонюк, Ракецький, Турик, Приходько, Бондар. Ще у Владимірі сиділи Сергієнко і Здоровий. Здоровому ще довго сидіти, а Сергієнко мав би вже вибути до табору. Здається, 24 грудня. Ще Зорян Попадюк.

Ми знаємо, що в Сергієнка в тюрмі відкрилася туберкульоза. Який його стан тепер?

Розуміється, так з туберкульозою він і є. Останнє знаю про нього, що він сидів у карцері. Там він і лишався, коли мене вивезли. Він і Здоровий дістали по 15 діб. Мали б вийти з карцера 22 грудня, а мене вивезли сімнадцятого.

Здається, Ви були в таборі разом з київським психіатром Семеном Глузманом?

Я не знаю, наскільки це цікаве для діячів українського національного руху. Глузман сидів не за українські справи. Зрештою, теж за статтю 70. З ним я сидів у Пермі, у 35 таборі. Він і тепер там.

Чи могли б Ви докладніше розповісти про тих, з ким Вам доводилося спілкуватися в ув'язненні?

У таборі я зустрічався з Кандибою, але довше бути разом нам не довелося. Я швидко потрапив до ПКТ, а потім до тюрми. Найбільше довелося мені бути в таборі з Світличним й Антонюком. З

Калинцем менше. Ще з Горбалем. Дуже гарний хлопець. Тепер він на засланні.

Ще раніше я сидів з Лук'яненком Левком Григоровичем. З ним я сидів у Владимірі. Справив на мене найкраще враження. Ми з ним сиділи довго і багато про що говорили. Він звільнився раніше від мене, у січні цього року. Потім він писав мені в тюрму. А тепер я вислав йому листівку, не знаю тільки, чи дійде. Це чудесна людина, розумна. Він зазнав багато лиха. Відсидів 15 років, а спочатку був засуджений на розстріл.

Був ще там хороший, милий молодий хлопець Зорян Попадюк. Шкода буде, як начальство його затуркає. А він такий чутливий, дуже вразливий. До того ж у нього якесь ендокринне захворювання, яке погано впливає на серце. Правда, його почали лікувати і ніби успішно. Але важко щось певне твердити.

Скажіть, чи траплялися в ув'язненні якісь міжнаціональні конфлікти?

Абсолютно ніяких непорозумінь у нас не було. Ні в тюрмі, ні в таборі не було жадних ускладнень. Ми не мали ніяких розходжень з національними групами. Проблеми розв'язували спільно, кооперативно, один одного підтримували завжди. Не було й національних розходжень. Навіть уклали спільну заяву в національному питанні.

У чому була суть тієї заяви?

Я докладно написав про це. Спробував з пам'яті відновити цю заяву, тому що тоді нам не вдалося передати її на свободу. Усі примірники цієї заяви були конфісковані. Часово вона була прив'язана до 1 серпня 1976 року — річниці Гельсінкських угод. Базується вона на пункті 8 цих угод, який трактує право народів завжди, кожночасно, коли вони вважатимуть за потрібне, в умовах свободи визначити свій зовнішній і внутрішній політичний статус. Заява була підписана політв'язнями з ініціативи росіян, що підкреслює нашу солідарність з національними рухами, і надіслана на ім'я Підгорного. Адресата обрано з уваги на тюремні умови — більше ми нікуди надіслати не могли, але копію намагалися вислати на волю. На жаль, це нам не вдалося зробити. Тепер я відновив текст з пам'яті і сподіваюся, що заява буде опублікована, а ближчим часом розіслана тут, за кордоном, представникам різних національних рухів, зокрема й журналові *Сучасність*. Мова йшла в цій заяві про влаштування референдумів.

На яких саме територіях припускалося влаштувати референдуми?

Там це конкретно не обговорюється. Мова не про союзні республіки, мова про народи, які населяють СРСР. Я хочу підкреслити, щоб цей документ, який я відновив з пам'яті, не був

сприйнятій як готовий рецепт чи якісь готові дані. Це лише початок. Це проєкт, який треба буде обговорювати, вносити корективи в дружній атмосфері, атмосфері співробітництва. Усі ми зацікавлені знайти вихід з ситуації, що створилася, знайти правильне розв'язання національного питання безболісно, щоб уникнути загострення національної ворожнечі, гризні, війн. Кожен розумний росіянин мусить зрозуміти, що наше завдання — допомога національним рухам у розв'язанні цих проблем. Тим більше, що завдання дуже складне.

От вірмени наполягають на референдумі. Для нас, росіян, зовсім не є несподіваними висновки українців про русифікацію України. Ще складніше в Латвії. От я сидів з Гунаром Роде дуже довго і був у добрих з ним стосунках. Так у них, у Латвії, взагалі моторошна проблема. Під цю пору в Латвії більше половини населення, передусім у Ризі, вже не лотиші. Їх усі називають росіянами, хоч це, звичайно, мішанина, у тому числі росіяни й українці, коротко сказавши, советизована маса людей, яка поселена там з уваги на ліпші умови життя, а також і досить штучно, як можна зрозуміти. Тому постава питання про референдум у Латвії здається мені спірною, бо більшість людей, що живуть на її території, уже не відчувають ніякого зв'язку з національним корінням, з лотиською культурою. Беручи участь у референдумі, вони матимуть більшість голосів. Це теж проблема, яку ми обговорювали, але не могли до кінця розв'язати.

Чи могли б Ви, не наражаючи нікого на небезпеку, сказати, як народилася ідея цієї заяви і з чєї ініціативи?

Я докладно написав про це в передмові, яка буде поширюватися разом з цією заявою. Первісно ідея належала Володі Балахонову — зробити цей папір від росіян. Детальніше її опрацьовували Єгор Давидов і я, але потім він не став чисто російським, ніби папером від росіян, бо його писали, скільки я знаю, багато хто з українського національного руху, вірменського і всі, хто там був. З цього погляду, як я говорив, у нас ніколи не виникали міжнаціональні непорозуміння.

Чи виникла при складанні цього документу ідея, висловлена деким з росіян, про вихід Росії з СРСР?

Взагалі кажучи, я не зустрічав жодного документу на цю тему. Хоч ми в нашому документі зовсім не виключаємо влаштування референдумів на території РСФРР. Мова ж іде про всі народи, включаючи й російський. Як же інакше? Ця ідея зовсім не виключається, навпаки, як я розумію, її цілковито вітали у нас у тюрмі. Принаймні в розмовах між нашими хлопцями. Для нас цілком ясне, що народи не тільки мають право на відокремлення, але ми зобов'язані допомогти їм у цій справі.

Виходить, Ви гадаєте, що поняття "народи Росії", вживане в окремих публікаціях російської преси, безпідставне?

Звичайно! Стосовно цього питання у нас не було сумнівів.

З того, що Ви говорите, виходить, що контингент політичних в'язнів в СРСР складається переважно з людей ліберально-демократичних поглядів?

Розуміється. Але ніяка політика в СРСР у західному розумінні покищо не можлива. Усе, що ми можемо під цю пору робити, це намагатися усім дати можливість висловитися. Забезпечити гласність. Забезпечити можливість обговорювати всі проблеми, вислухати чужі думки, висловити свої. Знайти якесь спільне рішення. Це єдине, що можна і треба тепер робити. Де нам під цю пору заходитися коло якоїсь політики!

Іншими словами, Ви стоїте на позиції прихильників правозахисної діяльності і вважаєте, що найголовніше — боротьба за права людини?

Звичайно. Ми завжди намагалися зробити цю боротьбу головною. Ми знаємо, припустімо, представників російського (з відтінком національного) руху. Таких, як Осіпов, наприклад, й ін. Я їх теж знав протягом багатьох років. Ми їм завжди намагалися пояснити: "Ви думаете про національне відродження російське, російської культури після більшовізму. Це, звичайно, може, й розумна річ. Але найголовніше — у жодному випадку не ставити питання так, як воно ставилося колись. Не думати й не уявляти майбутнє Росії як великої держави. У жодному випадку не думати про збереження її теперішніх кордонів, про якусь історичну носталгію по імперії.

На закінчення нашої розмови я хотів би просити Вас сказати, хто з політичних в'язнів на Ваш погляд, перебуває в найкритичнішому стані щодо здоров'я?

На першій пресконференції, як Ви пам'ятаєте, я назвав Антонюка, бо він, на мій погляд, найважче хворий. У поганому стані також вірменин Шахвердян. Він сидить у Владимірі. У нього дуже погано з виразкою шлунка. У Антонюка дійсно важкий стан здоров'я. Не знаю точно назви хвороби. Про це є в *Хроніці поточних подій*. Раніше він мав туберкульозу кісток, а тепер ще загострилася серцева хвороба. Навіть тюремні лікарі, оглянувши його, сказали: "У вас серце старого". А він зовсім ще молодий. Йому близько сорока років. Дуже гарна людина. Не зважаючи на все, дуже енергійний, розумний, чудово розуміє ситуацію, впливовий, авторитетний, уміє боронити свої погляди.

Дозвольте, Володимире Константиновичу, подякувати Вам за розмову і поздоровити від імені редакції і читачів Сучасності з днем народження.

ПОЛЬСЬКА ПРЕЛЮДІЯ

(РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ Й УКРАЇНСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ)

Мирослав Прокоп

I

Коли майбутній історик буде досліджувати окремі вияви наростання революційних сил, що спричинилися до упадку комуністичної диктатури в Польщі, а далі й у цілому контрольованому Москвою бльоці, він безперечно назве серед іншого робітничі страйки та заворушення в Урусі під Варшавою, в Радомі, Плоцьку та інших місцевостях, що сталися при кінці червня 1976 року. Правда, ті події не мали такого широкого розмаху, як польська революція в жовтні 1956 року, коли в результаті драматичної конфронтації між Москвою і Варшавою вожді КПРС мусіли забрати з Польщі свого наставника маршала Рокоссовського і погодитися на заміну першого секретаря польської компартії, або як робітниче повстання у Щеціні, Гданську і Гдині в грудні 1970 року, що привели теж до зміни в керівництві верхівки партії. Тим не менше заворушення в Польщі в червні минулого року є новим етапом у процесі наростання сил опору в країні, яка є чи не найслабшою ланкою в очоленій Москвою імперіальній будівлі. На це є чимало причин.

Перш усього робітничі страйки в Польщі показали небувалу силу, солідарність та готовість на жертви польського пролетаріату. Говоримо про пролетаріат і про робітничу класу взагалі, бо, як вказують польські джерела, інженерно-технічні кадри заводів, робітники яких вийшли на вулиці, страйку не підтримали. Про це пише на сторінках польського паризького журналу *Культура* за грудень м. р. автор з Польщі, який виступає під прізвищем Базилі Лопата. Він каже, що інженерські бюро та адміністрація стояли осторонь від заворушень. Загалом він переконаний, що та частина польського суспільства є утульна та підкупна і боїться за своє існування.

Можливо, що оцінка Лопати є однобічна, але фактів, що їх він називає, не можна ігнорувати в аналізі сил і перспектив опору в умовах комуністичних диктатур. Відомо, що в соціалістичному бльоці кадри нової технологічної інтелігенції дорожать своїми

надбаннями і не хочуть ризикувати. Мабуть, не без впливу є тут і той факт, що за післявоєнного періоду змінився характер і соціальна структура також партійного апарату. Сьогодні ці люди звичайно мають вищу освіту, часто фахову, і таким чином знаходять в якійсь мірі спільну мову з непартійними професіоналами.

В умовах таких соціальних процесів і на тлі соціально-політичного та економічного обезправлення робітництва в соціалістичних країнах воно стає там по суті вирішальною силою, що зацікавлена у змінах. (Інше питання — це творці духовних цінностей: вони є теж чинником опору, бо вони найбільше відчують придушення свободи творчості). На всякий випадок це виявилось у Польщі при кінці червня 1976 року.

Ще одна дуже цікава сторінка червневих страйків у Польщі: інформації, що стали згодом відомі, викликають враження, що у діях польських робітників не було нічого згори плянованого, не було керівного центру акції. Усе починалось і відбувалось радше стихійно. У різних заводах і містах самотужки, дослівно впродовж годин, формувалися лави робітників, що зразу після урядового проголошення підвищення цін запротестували проти нього. Протест потягнув за собою тисячі людей на вулиці. Коли ж появились спеціально вишколені відділи органів безпеки, робітники кинулися будувати барикади (так було в Радомі). Мабуть, щойно тоді виявилися деякі елементи організованості. В одному з документів, що їх надрукувала *Культура* за листопад 1976 року, читаємо, що "будовою барикад керувала молода жінка, творилися зав'язки організації".

Словом, усе виглядало на технічно та організаційно не підготовані дії, що без сумніву має свої позитивні і негативні риси. З одного боку, воно вказує на імпозантну стихійну силу робітництва, що, зрештою, відразу відчули польські керівники і тому вже наступного дня відкликали проголошене 24 червня підвищення цін. З другого боку, брак організаційної підготовки уможливив органам безпеки порівняно швидко розправитися з робітниками.

Яка була політична програма демонструючих робітників? Як згадано, спочатку вони вимагали відкликати підвищення цін. Але в процесі дій протест поширився й на існуючу в Польщі політичну систему взагалі. Тому робітники йшли походом до будинків місцевих осідків партії, домагалися, щоб з ними говорили відповідальні керівники, а коли ті відмовилися, демонстранти кинулися руйнувати будинки, що були для них символом їхньої неволі. А далі за тими мотивами соціально-економічної та політичної натури прийшли національні почування: тут робітники виступили вже як

польські патріоти, які відчувають, що їхня нація не є господарем своєї землі.

Ось розповідь очевидця на сторінках *Культури* за листопад м. р.: "Біля 11:30 ми підійшли до воевідського комітету ПЗПР [Польська з'єднана робітничка партія; під такою назвою виступає компартія в Польщі — М. П.]. Будівлю опанували робітники — можна їх було бачити у вікнах. Тільки у входових дверях була вибита одна шибка. Три особи, в тому числі одна дівчина, стягнули червоний прапор з даху і вичистили ним черевики. Вони мали біло-червоний прапор і почали його розгортати. У ту мить люди почали співати 'Єще Польска не згінела' (ще не згинула Польща)..."

Однаке, така патріотична мотивація не промовляла до всіх. Міліція, що вийшла громити демонстрантів, складалася також з поляків, але її поведінка була брутальна: били усіх без розбору: чоловіків, жінок, дітей, старших людей. Після придушення демонстрацій арештували на вулицях кого попало, часто зовсім не причетних до подій осіб, наприклад, робітників, що поверталися з нічної зміни у фабриці. Адміністративні, а згодом судові органи вимірювали кари, часто доволі суворі. Крім цього, влада застосувала такі випробувані в Радянському Союзі заходи, як звільнення з праці, переслідування рідних та ін. Це вказує на те, що хоч панівний у Польщі режим спирається на радянські багнети і без опіки Москви він провалився б, проте люди, які є при кермі у Варшаві, є теж інструментом поневолення власного народу. З цього погляду Польща не різниться від інших сателітних країн чи неросійських республік СРСР.

На такому тлі подій у Польщі цікава була постава війська. *Культура* за листопад пише: "Під час подій було на вулицях Радома багато військових. Вони бачили, що діється, вони стежили за зударями з міліцією, і видно було, що вони солідаризуються з населенням. У жодному разі вони не протиставилися населенню".

Це важливе, хоч не ревелаяційне свідчення. Досвід різних революцій повчає, що військо не радо виступає проти страйкуючих робітників чи взагалі проти цивільного населення. Щоб задушити страйк у Новочеркаську, партійні вожді КПРС мусіли свого часу викликати спеціальні частини КГБ. Але той досвід вчить також, що неготовість, чи небажання війська стати на оборону населення скоріше чи пізніше дозволяє владі зламати опір. З другого боку, в умовах стихійних дій населення, без координації і без ширших внутрішніх і зовнішніх ускладнень важко уявити заангажування війська в будь-які акції населення.

Хоч червневі страйки і заворушення в Польщі були швидко придушені, вони стали каталізатором для мобілізації ширших кіл громадськості в самій Польщі і за кордоном.

У вересні м. р. утворився в Польщі Комітет оборони робітників, що поставив своєю метою захищати тих, кого в результаті страйків засудили або викинули з праці чи в інший спосіб репресували. Тим людям дають моральну і матеріальну допомогу, влаштовують для них збірки серед громади. Комітет висилає протестні листи до урядових установ, закликає до виступів міжнародні гуманітарні організації, а також проголошує прізвища тих працівників органів безпеки, які відзначились особливою жорстокістю під час страйків чи після них. Однією з найбільш провідних постатей Комітету є письменник Ежи Анджеєвський, автор роману *Ponil i алмаз*. Він відомий з своїх протестів проти окупації Чехо-Словаччини в 1968 році. А 15 жовтня м. р. він дав інтерв'ю представникові західнонімецької телевізійної станції, в якому про сучасне становище в Польщі сказав м. ін. таке:

"Я проти панівної системи в її російському виданні. Говорю це зовсім свідомо. Мені здається, що той тип комунізму, що його накинули поневоленням народам, які знаходяться в орбіті російської імперії, що той рід комунізму є ворогом всякого поступу і гідності людини" (*Культура*, грудень 1976).

Членом Комітету оборони робітників є також Нестор польських економістів і член Польської академії наук Едвард Ліпінський, далі Яцек Куронь, відомий з протестного листа проти політики польської компартії, за що був суджений у середині 1960-их років, священик Ян Зея, знаний українцям з його заклику до співпраці українського і польського народів, поет і літературний критик Станіслав Бараньчак, колишні керівні діячі Польської соціалістичної партії Людвік Кон, Антоні Пайдак, Анеля Штайнбергова, Вацлав Завадзький та інші. Самі робітники теж масово збирають підписи на оборону своїх товаришів, пишуть протести тощо.

Рівночасно тринадцять керівних діячів польської культури звернулися до діячів культури Заходу з проханням про вияви солідарності та оборони польських робітників. На цей заклик відгукнулися такі провідні постаті, як Сол Белов, Гайнріх Бель, Гюнтер Грас, Ежень Йонеско, Іньяціо Сільоне та інші. А група французьких інтелектуалістів утворила Комітет солідарності і закликала інших підписувати їхні звернення та складати фонди на оборону репресованих у Польщі. У той самий час у Парижі Міжнародний робітничий комітет для негайного звільнення

політичних в'язнів в СРСР та в інших країнах Східньої Європи вислав листа до амбасадора Польщі у Франції з вимогою звільнити заарештованих робітників.

Варто звернути увагу ще на таке: минулорічні робітничі страйки спричинилися ще до іншого типу дій у Польщі. У вересні м. р. почав появлятися *Інформаційний бюлетень*. У заяві редакційного комітету, передруковуваний і в наступних випусках, читаємо ось що:

"Метою *Бюлетеня* є зламати державну монополію інформації, що забезпечується існуванням цензури в нашій країні. Інформації, що їх у ньому друкуємо, мають служити гласності публічного життя. Вони охоплюють хроніку репресій, стосованих до громадян та національної культури. Поширення бюлетеня — це дієвий виступ на оборону громадянських прав, це також і користування тими правами.

"Прочитай, перепиши і дай іншим почитати. Виявляй приклади потоптання громадянських прав. Пам'ятай! Якщо ти знищиш бюлетень — тим ти заклоюєш уста собі й іншим".

III

Немає сумніву, що минулорічні страйки в Польщі і розголос, якого вони набули серед польського народу і за кордоном, не залишаються без впливу на народи Радянського Союзу, отже, і на Україну. Цього найкраще свідомі вожді КПРС, тому так поспішно вони дали вказівку керівникам польської компартії відкликати підвищення цін, мовляв, щоб гасити вогонь, заки він перекинеться на інші райони країни, а може, й поза її кордони. Подібне було в грудні 1970 року, під час робітничих заворушень на польському прибалтійському побережжі. Коли тодішні страйки почали переливатися поза береги, Владислав Гомулка, що був тоді першим секретарем польського ЦК, звернувся за допомогою до Брежнєва, але, замість допомоги, одержав доручення: поступитися.

Ясно, що коли мати на увазі різницю між умовами в Польщі і в Радянському Союзі, важко уявити, щоб такі події, як минулорічні страйки польських робітників і такі масові акції громадськості на їх оборону, могли мати місце в СРСР, отже і на Україні. Проте, варто нагадати, що впродовж 1960-их років відбулося на Україні чимало подій, що де в чому принаймні нагадують польський приклад, головне тоді, коли мати на увазі більше придушення свободи, ніж у Польщі.

Якраз 14 років тому, в лютому 1963 року, відбувалася в Київському державному університеті конференція у справах

культури мови, яка дуже швидко перетворилася на збори сотень людей, головним чином молоді, що вимагали повернення українській мові прав, що ними вона користувалася в 1920-их роках, а також прав національної меншости для українців, що живуть поза межами УРСР. На свій лад українською демонстрацією був у Києві в січні 1965 року вечір, присвячений пам'яті Василя Симоненка. Подібною подією, але ширшого розміру були збори в кінотеатрі "Україна" в Києві 4 вересня 1965 року, коли Іван Дзюба виступив з промовою з приводу арештів української інтелігенції. Настрої на Україні були тоді такі, що петиції і протестні листи висилали до урядових установ видатні діячі культури, в тому числі деякі члени Спілки письменників України, Спілки художників України, дехто з членів Академії наук УРСР. Ще більш масовий характер мала петиція 139 видатних громадян Києва до Брежнєва, Косигіна і Підгорного в 1968 році, у зв'язку з тодішніми репресіями на Україні. А два роки перед тим, під час процесу братів Горинів і Зваричевської у квітні 1966 році, мала місце під будинком суду багатолюдна демонстрація, публічне вітання підсудних, в результаті чого органи безпеки мусіли викликати пожежну сторожу розганяти демонструючих. Масовий характер мав і голосний у свій час *Лист творчої молоді м. Дніпропетровського*, що був протестом проти русифікації у тому місті та області; його підписали понад 300 осіб. Не менше вимовні, хоч спонукані соціально-економічними причинами були протестні акції мешканців м. Вишгорода Києво-Святошинського району в 1969 році. А трагічна смерть Алли Горської 28 листопада 1970 року, яку громадськість України розцінила як організоване органами КГБ вбивство, дала спонуку до ширшої демонстрації під час похорону Горської.

Чи названі події минулого десятиріччя це тільки історія? І так і ні. Бо коли в результаті арештів у 1972 році зменшилися вияви подібного характеру, то останні роки принесли дуже численні показники того, що активність української громадської думки не припинилася. Найкращим свідченням на це можуть бути сотні документів самвидаву, що тепер виходять від українських політичних в'язнів, їхніх приятелів та однопдумців, які (документи) знаходять поширення та приязний відгук серед власного народу та у сторонньому світі. А вже зовсім недавно Україна стала тереном вияву організованої дії нового типу. Маємо на думці утворення в Києві відділу Міжнародної амністії та Громадського комітету сприяння здійсненню Гельсінкських постанов.

Читач може спитати: чи перечислені тут дії на Україні співмірні з робітничими страйками в Польщі і з акціями польської громадськості на оборону робітників? Якщо розглядати ці явища

чисто механічно, то безперечно — ні. Але розміри будь-якої громадської акції залежать не тільки від сил, що за ними стоять, але й від зовнішніх сил, зокрема від сил ворога. Коли під таким кутом поглянути на польські дії і порівняти їх з акціями українських патріотів чи взагалі з політичними виступами інших народів СРСР, то питома вага того, що від років діється в Радянському Союзі, зокрема на Україні, не така вже мала. Коли не дозріли ще умови для вирішальної стадії визвольної боротьби поневоленого народу, найбільш сутнім в його житті є збереження духу опору. Форми і розміри дій є другорядного порядку.

Не слід забувати, що наявний успіх польських робітників у 1976 році був менший, ніж шість років тому, коли вони довели до зміни у верхівці партії. Але вийшло цим разом так не тому, що послабла сила опору польського народу, але радше тому, що в існуючих минулого року умовах робітники більше домогтися не мали можливості. Хто може передбачити, які результати принесе полякам, а може, й іншим поневоленим Москвою народам черговий польський "грудень", "жовтень" чи "червень"?

УКРАЇНСЬКА МОВА НА ЕМІГРАЦІЇ

Богдан Струмінський

Насамперед треба пояснити, що розуміється тут під "еміграцією". Формально емігрантами є ті, що покинули свою основну етнічну територію. Тому, наприклад, українці, які живуть на радянському Далекому Сході, — емігранти, а ті, що проживають на землях Росії, Білоруси, Молдавії, Румунії, Чехо-Словащини і Польщі, суміжних з УРСР, — не емігранти. Для зручності обмежимося емігрантами у країнах західного світу, залишаючи поза увагою деякі групи в СРСР та Югославії, які живуть у дуже відмінних умовах. Таке обмеження згідне також із народним розумінням слова "еміграція" на Україні.

Можемо говорити про українську мову на еміграції у західному світі з кількісного й якісного погляду. Кількісно це, здавалося б, мова щонайменше 2 100 000 людей (за оцінками 1959 року).¹ Але чи всі ці люди говорять по-українському? Візьмімо США, як приклад. За переписом 1970 року в США було 249 351 осіб, для яких українська мова була матірня.² Оскільки "руська" мова не називалась окремо у статистиці перепису, можна гадати, що згаданим числом охоплено також тих багатьох закарпатців і лемків, які називали руську мову як матірню. З другого боку, у кількість осіб із російською матірньою мовою могли увійти також деякі українці. Якщо тепер порівняємо число 249 351 з оцінковим числом українців у США — 1 317 000,³ побачимо, що тільки 18,9% цих українців (русинів) назвали українську мову як свою матірню. Відносна сила української мови набагато більша в Канаді. У 1961 році 76,3% тамтешніх українців назвало українську мову як свою матірню (в абсолютних числах 361 496 проти загальної кількості 473 377).⁴ Але в дійсності нею говорили

---

1. *Ukraine: A Concise Encyclopaedia*, 2 т. (Toronto, 1963, 1971), т. I.

2. *1970 Census of Population: Subject Reports. National Origin and Language* (Washington, 1973), стор. 98, 492.

3. *Ukraine*, т. II, стор. 1110-1151; оцінка на основі релігійних критеріїв, включно з особами, які себе не називають українцями. Іншу оцінку за 1975 рік (від 1 250 000 до 1 500 000) можна знайти в М. Бурика, *Ukrainians in America* (Clifton, N. J., 1976).

4. *Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник*. (Джерсі Сіті, 1976), стор. 278.

5. Там таки, стор. 102.

тільки 72% (336 831 українець),⁵ тобто на 4,3% менше від загальної кількості тих, які заявили, що їхня матірня мова українська. Це повинне нас остерегти, що вищенаведене число 18,9% американських українців, які подали українську мову, як свою матірню, треба знизити щонайменш на такий самий відсоток, коли хочемо мати числовий показник дійсних українських мовлян. Кількість українців в усіх інших країнах Заходу оцінюється на півмільйона. Якщо збереження мови в них середнє між станом у США і Канаді (себто приблизно 40-відсоткове), можемо додати ще близько 200 000 українських мовлян до наших американських і канадських чисел. Наш здобуток становитиме близько 770 тисяч (за час між 1960 і 1970). Це означає, що коли б усі українські мовляни західного світу поселилися в одному місці, вони склали б чимале україномовне місто з більшим населенням, ніж Львів, єдине справді україномовне велике місто на Україні.

Проте, наш образ іще надто рожевий. Поперше, твердження людини про те, що вона говорить якоюсь мовою, нічого нам не каже, як добре вона говорить і як уживає даної мови у щоденному житті. Маємо деякі детальні довідки про це тільки з Канади. Вибіркове дослідження серед українських студентів Альбертського університету в 1967-68 роках виявило вищий показник українських мовлян від україноканадської середньої 1961 року: 82,4 проти 72%. Але тільки 7,8% цілої вибірки мало "дуже добре" знання мови; у 19,1% воно було "добре", у 29,2% "таке собі", а в 26,3% "погане".⁶ Якщо зсумуємо дві перші і дві останні категорії, матимем 26,9% "дуже добрих" і "добрих" мовлян і 55,5% "таких собі" і "поганих". Інше вибіркове обстеження, проведене в 1971 році серед канадських українців у кількох більших містах, показало ось які пропорції: 30,7% говорило по-українському вільно, а 58,1% трохи говорило. Таким чином загальний показник збереження мови становив 88,8%.⁷ Усі ці показники кращі, ніж у попередній вибірці з Альбертського університету. Чи треба в цих фактах убачати оптимістичні наслідки політики багатокультурності? Може. Іншим оптимістичним аспектом є позитивне ставлення українських студентів у Канаді до навчання української мови у школах: 94,6% підтримало цю ідею у вибірці з Альбертського університету.⁸

Студентки набагато краще говорять по-українськи, ніж студенти: наприклад, відсоток "дуже добрих" мовлян у щойно згаданому університеті становив 9,6 серед дівчат і лише 6,6 серед

---

6. Там таки, стор. 157.

7. K. G. O'Bryan, J. G. Reitz, O. Kuplowska, *Non-official Languages: A Study in Canadian Multiculturalism* (Ottawa, 1976).

8. *Україниці*, стор. 156.

хлопців.⁹ Католики більш вірні українській мові, ніж православні: наприклад, серед українців третього покоління у вибірці з сіл Саскачевану (1968-72) 55,6% католиків воліло українську мову, ніж англійську (чи іншу), але серед православних цей відсоток становив тільки 36,8.¹⁰ Зате "бажальне мислення" було сильніше поміж православними: 91,2% українських православних студентів Альбертського університету хотіло збереження української мови в Канаді проти 89,6% католицьких студентів.¹¹ Католики були також найсильнішою групою серед "дуже добрих" українських мовлян у цьому ж університеті (18,5% "дуже добрих" мовлян серед католиків проти 16,7% серед "грекоправославних" і 11,7% серед "україно-православних").¹² З клясового погляду найстійкішими захисниками української мови в Альбертському університеті були діти фермерів, людей вільних професій і начальників: від 53,5 до 55,2% серед них підтримувало погляд, що українська мова повинна бути викладовою (проти середнього показника 45,7%). Вони також складали найбільшу групу найкращих українських мовлян (24,4%).¹³ У канадській вибірці 1971 року люди із вільним знанням української мови найчастіше говорили виключно по-українському з священниками: у 61,4% випадків. Все це веде нас до висновку, що "ударною бригадою" в боротьбі за збереження української мови міг би бути союз жінок, католиків, студентів, священників, вільних професій, начальників і фермерів.

Стільки про кількісний бік української мови на еміграції в західному світі, зокрема в Північній Америці. Оцінюючи її якісний бік, ми не можемо обійтися без порівняння еміграційної українщини з її радянським відповідником. Найлегше цього досягти, порівнюючи, як той самий текст оформлює радянсько-український і еміграційний український мовлянин із західного світу. Для цієї мети був проведений експеримент із двома гарвардськими студентами: одним, народженим у Німеччині і вихованим у США, у віці 28 років, і другим, народженим і вихованим на радянській Україні, недавнім емігрантом у Канаді, у віці 32 років. Вони обидва дістали пропозицію перекласти той самий короткий текст про Ліван з газети *The New York Times* (27. X. 1976) на свою українську мову. Ось вислід експерименту:

---

9. Там таки, стор. 157.

10. Там таки, стор. 104.

11. Там таки, стор. 174.

12. Там таки, стор. 171.

13. Там таки, стор. 168, 164.

Оригінал

Переклад американського українця

Переклад нового емігранта з України

U. S. Is Set to Help Rebuild Lebanon After Settlement

By Bernard Gwertzman. Special to The New York Times Washington, Oct. 26 —

США готові відбудувати Ліван після замирення

Написав Бернад Гверцман
Вашінгтон, 26 жовтня —

США готові подати допомогу у відбудові Лівану після закінчення кризи

Від спеціального кореспондента "Нью-Йорк Таймс".
Бернарда Гверцмана
Вашінгтон, 26 жовтня

State Department officials said today that a worldwide effort costing as much as \$300 million to \$500 million might be needed to help Lebanon in postwar reconstruction if the present ceasefire proved effective.

These officials as well as Congressional aides stressed that, pending a reliable postwar surway, any figure on assistance could only be a rough approximation. But they said that the United States was prepared to play a significant role in the reconstruction. They estimated that Congress would be willing next year, no matter who was President, to appropriate a fourth of the total finances.

Урядові особи державного міністерства сповістили сьогодні, що всесвітнє зусилля, котре може винести 300-500 мільонів доларів, буде потрібне, щоб допомогти Лівану в його повоєнній відбудові — це, якщо припинення боїв покажеться тривким.

Ці урядові особи, як також конгресові дорадники, підкреслюють, що до часу коли не буде достовірного повоєнного огляду, кожна цифра щодо коштів цієї допомоги залишається тільки приблизною. Але вони твердять, що Америка є готова відіграти поважну роль в цій відбудові. Вони обраховують, що Конгрес буде готовий наступного року, не зважаючи на те хто буде президентом, покрити одну-четверту всіх коштів.

Офіційні представники державного департаменту заявили сьогодні, що в тому разі, коли досягнуте в даний час припинення вогню виявиться ефективним, для післявоєнної відбудови Лівану буде потрібна міжнародна допомога в сумі від 300 до 500 мільйонів доларів.

Вищезгадані офіційні представники, а також асистенти Конгресу, підкреслили, що до підведення остаточних післявоєнних підсумків можна тільки дуже приблизно обчислити розмір такої допомоги. Однак, заявили вони, США готові відіграти важливу роль у відбудові Лівану. Як вони передбачають, наступного року Конгрес дасть свою згоду на покриття четвертої частини загальної фінансової суми, незалежно від того, хто буде президентом.

During the last session, Congress appropriated \$ 20 million for a start, and \$ 10 million additional has been spent by the United States to help the International Red Cross and the American University Hospital in Beirut with emergency relief.

In the eyes of American officials, it is for the Lebanese themselves to take the lead in a reconstruction effort. The wealthy and middle-class Lebanese who fled the country during the civil war must be persuaded to return, if Lebanon's economy is to be restored.

The United States has already invited the new Lebanese President, Elias Sarkis, to send a special representative to Washington to discuss what the Lebanese Government would like the United States and the international community to do. So far, no one has been sent and officials here

Підчас останньої сесії, конгрес асигнував 20 мільонів на початок (цієї відбудови), а 10 мільонів було витрачено урядом США щоб допомогти Міжнародному комітету Червоного Хреста і Шпиталю американського університету в Бейрут в полегшення крайних потреб.

На думку американських урядовців, Ліван сам мусить взяти ініціативу в відбудовчій зусиллю. Ліванців високих і середніх клас — котрі повтікали з країни під час горожанської війни, треба буде переконати щоб вони повернулися, сказали ці урядовці, — якщо економія Лівану має бути відбудована.

США вже запросили нового президента, Еліаса Саркіса після спеціального представника до Вашингтону на переговори, щоб устійнити в чім уряд Лівану хоче щоб США і міжнародна громада держав допомогли йому. Досі, нікого, ще не прислали і урядові особи тут

На останній сесії Конгресу було затверджено аванс у розмірі 20 мільйонів доларів; крім того, США вже витратили додатково 10 мільйонів на забезпечення потреб першої необхідності для Міжнародного Комітету Червоного Хреста та лікарні Американського університету в Бейруті.

З точки зору американських офіційних представників, провідна роль у напруженому процесі відбудови повинна належати самим ліванцям. Ці ж представники вважають, що заможні та середнього рівня ліванські громадяни, які залишили країну під час громадянської війни, повинні усвідомити, що від їхнього повернення залежатиме відновлення народного господарства Лівану.

США вже запропонували новообраному президентові Лівану Еліасові Саркісу відрядити спеціального представника до Вашингтону для обговорення заходів, які, на думку ліванського уряду, були б бажаними з боку США та Організації Об'єднаних Націй. Поки-що не

do not expect anyone
until the cease-fire se-
ems to hold.

не очікують нікого аж
доки не буде доказів
що припинення боїв
втримається на даль-
ше.

відряджено нікого, і в
місцевих офіційних
колах нікого не спо-
діваються, поки три-
ває припинення вог-
ню.

У перекладі нового емігранта з України помітні деякі випадки нерозуміння англійського оригіналу.

В абетці і правописі наш "заходянин" уживає харківської системи 1929 року на противагу новоприбулому емігрантові, який послуговується зреформованою радянською системою 1933-46. (Правда, деякі впливи цієї системи видно і в американського українця).¹⁴

Зате в пунктуації наш західній мовлянин іде за англійською, а не українською харківською системою, тоді як його колега здебільшого правильно дотримується сьогоденішньої (і давньої) української (та російської) пунктуації.

Молодий американський українець оформляє чужомовні слова *кляса* і *роля* згідно з харківськими нормами, тоді як українець, приїжджий із України, надає слову *роля* нульового закінчення, як у російській мові.

Американський українець також уживає м'якоосновного *міжнародній*, схваленого у Харкові в 1929 році, проти твердоосновного *міжнародний* (за російським зразком) у нового емігранта.

Оскільки батьки нашого американоукраїнського об'єкта експерименту — галичани, його прикметники мають тверду основу на галицький лад (*всесвітнє, крайних, середних*), тоді як у новоприбулого з України емігранта знаходимо м'якоосновне (*середнього*). Американський українець уживає галицької лексеми *устійнити* і багатьох польонізмів (хоч по-польському не говорить): 1) *винести* "становити суму" з поль. *wynieść* (означене як обласне і цитоване з Франка у шеститомнику Кириченка); 2) *повоєнній, повоєнного* з поль. *powojenny*, пор. *післявоєнної, післявоєнних* у перекладі нового емігранта із УРСР (обидві форми прийняті на радянській Україні, але остання, як ближча до російської, більш поширена); 3) *як також*, калька поль. *jak również*,

14. Американський українець:

ля (доларів, кляс)

г (Гверцман, Вашингтон,
Конгрес, конгресові)

ія (ініціативу, спеціального)

Новий емігрант із УРСР:

ла (доларів)

з (Гверцман, Вашингтон, Конгрес,
Конгресу)

іа (спеціального)

Проте вплив нового радянського правопису на американського українця видно у формах *підчас* і *Епіаса* (замість *під час* і *Епіаса*).

пор. *a також* у нового емігранта (близьке до рос. *a также*); 4) *поважну роль* з поль. *ważną rolę*, пор. *важливу роль* у ново-прибулого з України; 5) *шпиталю* з поль. *szpital*, пор. чисто укр. *лікарні* у свіжого емігранта з України. Останній приклад є доброю ілюстрацією парадоксу, що радянська українщина, попри своє змосковщення, інколи більш українська, ніж мова української еміграції.

У слововідміні мова "заходянина" має закінчення *-ю* в місцевому однини м'якоосновних іменників середнього роду під польським впливом (*в полегшенню, в зусиллю*). У синтаксі він також несвідомо йде за польщиною, надуживаючи відносного займенника *котрий* та присудкової зв'язки *є*.¹⁵ Жоден із цих польонізмів не з'являється в нового емігранта з України.

Консерватизм — нормальне явище всякої експатрійованої мовної спільноти. Тому й не диво, що наш представник української мовної групи в США вживає займенникової форми *цеї*, що приймалася як різновид у 1929 році, але тепер поступається місцем перед *цієї* на радянській Україні. Його місцевий від *що* звучить *чим*; в УРСР це вже дещо застаріле, звичайним є *чому*. Він також уживає застаріле слово *горожанський* (проти *громадянський* у нового емігранта з УРСР).

Англійський вплив на американоукраїнського мовлянина не обмежується пунктуацією. Можна його простежити і в синтаксі, де підмет передує присудкові на англійський лад: "всесвітнє зусилля [...] буде потрібне" — "a worldwide effort [...] might be needed". Те саме речення має більше слов'янський словолад у нового емігранта: "буде потрібна міжнародна допомога".

Початки занепаду флективної системи можна бачити в невідмінності чужомовної місцевої назви в нашого молодого українця з Америки: місцеєий *в Бейрут* (проти правильного *в Бейруті* у його колеги з України). Це ілюструє більш загальне мовне явище: розлад іменної відміни часто починається від чужомовних місцевих назв та інших запозичень. Можна думати, що, наприклад, у російській мові занепад відміни місцевих назв на *-о* (як *Бородино*, що тепер нерідко переносять в УРСР і на українські назви типу *Дубно*) був спричинений впливом невідмінних запозичень французьких назв на *-о* (як *Бордо*).

Врешті, вражаючою рисою цієї еміграційної українщини є її загальна непевність і хисткість у правописі і термінології. Наш експериментальний автор пише *мільонів* (проти правильного *мільйонів* у його колеги з України) і *хреста* замість *христа*

---

15. 1) "зусилля, котре може винести"; 2) "Ліванців (...) — котрі повтікали", пор. "громадяни, які залишили країну" в нового емігранта з УРСР; 3) "Америка є готова", пор. "США готові" в новоприбулого з України.

(плутання, поширене й на Україні, але викорінюване ефективно в УРСР школою). Його мову можна назвати "нетермінологічною". Якщо потрібен йому спеціальний термін, він його часто імпровізує ad hoc перекладом із англійської, тоді як новий емігрант з України звертається до стандартних термінів, створених в УРСР за російськими зразками:

Оригінал	Переклад американського українця	Переклад нового емігранта з УРСР
State Department	державного міністерства	державного департаменту (рос. государственного департамента)
cease-fire	припинення боїв	припинення вогню (прекращение огня)
economy	економія	народного господарства (народного хозяйства)
international community	міжнародна громада держав	

У Радянській Україні від 1 жовтня 1976 року на стор. 3 знаходимо, як відповідник останнього англійського терміну, *світове співтовариство*, не зареєстроване в радяноукраїнських словниках, очевидячки, калька рос. *мировое содружество*.

Крім цього, в мові нашого українця з США наявна одна нетипова прикмета еміграційної мови: нахил до давального -у в однині чоловічого роду (*Лівану, комітету, шпиталю*). У цьому він більше радянський, ніж деякі радянські українці, які намагаються боронити закінчення -ові перед наїздом -у, що переважає в північних і східних говірках і поширюється завдяки підтримці російської мови (пор., наприклад, Б. Антоненко-Давидович, *Як ми говоримо*, Київ, 1970, стор. 31; О. Кундзіч, *Слово і образ*, Київ, 1973, стор. 3). Можливо, що наш американський об'єкт експерименту підпав напівсвідомо впливам читаних публікацій із СРСР.

Набагато рясніший матеріал, ніж із вибіркового досліді двох мовляч, можна здобути з читання емігрантської преси. Проаналізувавши тільки чотири статті в одному числі *Свободи* з Джерсі Сіті (19 жовтня 1976), ми знайшли 100 мовних одиниць, відмінних від радянського мововжитку: 56 лексичних, 38 правописних, фонетичних і морфологічних та 6 синтаксичних і фразеологічних. Серед 56 лексичних відмінностей 24 — це польонізми в еміграційній українщині, 3 — польонізми або англізми, 3 — англізми, 9 — русизми, 1 — польонізм або русизм і 2 — богемізми:

Лексичні відмінності (радянські відповідники подано в дужках): а) польонізми — *з рамени* (від імени), *трактування* політ'язнів (поводження з), *трактувати* країни (розглядати, розцінювати), *заінтересувань* (зацікавленень), *полудневих* годинах (звичайно: обідніх), *становище до справ* (ставлення), *пакунки*

(посилки), дослівно (звичайно: буквально), мешканевих кварталалх (житлових), направляти (виправляти), як теж (а також), крайове (загальнодержавне), натомість (з другого боку), видатки (звичайно: витрати), виголосив заяву (зробив), виміни (обміну), старання (намагання, спроби), підставові (основні), афера (скандал), надужиття (звичайно: зловживання), гіндуси (індуїсти), умови (угоди), строгих репресій (жорстоких), дорогі камені (дорогоцінне каміння), репрезентантів (представників), рож (троянд); в) польонізми або англізми — (військових) формацій (утворень, з'єднань), опресії (гнобленню), цивільної неслухняності (громадянської); г) англізми спонзорувала (шефствувала), панелістів (брак відповідника), розвідчими агенціями (органами); г) русизми або говіркові і староукраїнські слова, близькі до російської мови — СССР (СРСР), советських (радянських), слідуючому (наступному), примінення (застосування), прідержання злочинців у в'язницях (затримання), піддержує (підтримує), піддержку (підтримку), додержується (дотримується), повновластей (повноважень); д) польонізм або русизм — офіційною (звичайно: офіційною); е) богемізми — заступлені (представлені), меншини (меншості); є) інші відмінності — ЗСА (США), умовин (умов), одинокими (єдиними), вояків (солдатів), перебрати (перейняти), розвідчими (звичайно: розвідувальними), З'єднаний Союз (звичайно: об'єднаний), радше (швидше), проводом (керівництвом), провідники (керівники, лідери), меншинної (брак відповідника), телевізійними сітками (мережами).

Правописні відмінності: Вашінгтон (Вашінгтон), Спраг, прізвище (Спраг), Конгресі (Конгресі), негативні (негативні), делєгації (делєгації), Ліга (Ліга), енєргетичної (енєргетичної), Ганді (Ганді), Вотєргєйтська (Уотєргєйтська), Волтером (Уолтером), долєрїв (долєрїв), блєк (блєк), Дєклєрації (Дєклєрації), Цєїльєн (Цєїльєн), парлєменту (парлєменту), Гєльсїнкської (Хєльсїнкської), Європа (Європа), закєнєпрєкт (закєнєпрєкт), Вїлїєма (Вїлїєма), стрїмлїннє (стрємлїннє), Алєксєндра Солжєнїцїна (Олєксєндра), пїд час (пїдчас), бєз вїсїтї (бєзвїсїтї).

Фонетичні відмінності: нарїд (народ), в 9.30 (о).

Морфологічні відмінності: бєзнєдїєнєстї (бєзнєдїєнєстї), нєзєлєжнєстї (нєзєлєжнєстї), мєншєстї (мєншєстї), нєслухнєнєстї (нєслухнєнєстї), бюрї (бюрє), вїєн (вєєн), людського духа (духу), клєсї (клєсє), схїднє (схїднє), бюджєтєвєгє (бюджєтєвєгє), шїстьєх (звичайно: шєсї), 12-єх (звичайно: 12-є), мусїв (мусєв), хєчє (звичайно: хєч).

Синтаксичні відмінності: Комїсії дїлє (Комїсії пє), умовї з 1973 рєкє (угоди 1973 рєкє), булє пєрєдєвєнє (пєрєдєвєлєсє), цє є (цє).

Фразеологічна відмінність: *від непам'ятних часів* (звичайно: з незапам'ятних часів).

Телефонічна розмова 9 листопада 1976 року між головами Українських груп сприяння Гельсінкським домовленням в УРСР і США, Миколою Руденком з Києва та Богданом Ясенем з Вашингтону, надрукована у *Свободі* (27-30 листопада 1976), також показує деякі характерні різниці: Руденко згадав *лист* (давній польонізм у значенні "писульки"), на що Ясень зареагував *письмом*, іншим польонізмом або русизмом (але свійським словом у значенні "системи знаків"); далі Руденко сказав *Україна не була представлена* (в Гельсінкі), що Ясень повторив по-своєму: *Україна не була заступлена*, змінюючи Руденків русизм на західноукраїнський богемізм.

Іншим видом практичних досліджень мови української еміграції може бути слухання українських програм *Голосу Америки*, радіо *Канада* та *Свободи*. Вражає в них деяка кількість англізмів (прямих або кальок)¹⁶ і термінологічна, синтаксична та фонетична нестабільність.¹⁷

Одній фонетичній і правописній прикметі варто присвятити окрему увагу: т. зв. правилу дев'ятки. Природною тенденцією української мови є зміна кожного чужомовного *i* на *u* після приголосних (окрім позиції перед *й*). Тому прийняття правила дев'ятки, себто обмеження цієї тенденції за польським зразком,¹⁸ засудило на неграмотність тих українців, які говорять природною мовою, без польських чи російських впливів. Коли порівнювати правописні норми — харківські чи київські — з вимовою українських дикторів *Голосу Америки* і радіо *Канада*, особливо східняків, і з написаннями в газеті *Свобода*, можна спостерегти, що ці засоби інформації стихійно відновлюють природний український нахил говорити всупереч правилу дев'ятки і всупереч узаконенню, що в чужомовних власних назвах *i* слід передавати як *i*.¹⁹

16. *Імпічмент, дестроєр, бизнесові фірми; (кальки) бути на страйку, вийти на страйк, слухання на комісії Конгресу, на програмі, на телебаченні, брати курси, раніше цього року, дозволити специфічній кількості людей емігрувати (Голос Америки).*

17. *Паливо — пальне (всі три радіовисильні), постачі (Голос Америки) — поставки (Свобода), нафтопровід буде збудований — н. б. збудовано, законопроект — законопроект, гарантувати — гарантії (Голос Америки).*

18. В. Чапленко, *Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933)*, (Нью-Йорк, 1970), стор. 256. З другого боку, діяв російський вплив, привчаючи багатьох українців вимовляти *епіскоп* і т. п.

19. *(Голос Америки) Тито, соціологічними, логичний, Мозамбіку, архіві, республікою, публіка, фірми, місії, комісія, министр, космічної;*

Це пригожий момент, щоб перейти від еміграційного узусу до того, що можна було б зробити для його поліпшення й вивчення, себто із сфери Sein до сфери Sollen.

Українські мовники і письменники на Заході загалом погоджуються, що правопис 1929 року тимчасово треба зберегти за браком кращого. Але відчувається потреба бодай часткових удосконалень (про що писалось і в *Сучасності*).²⁰ Недавня книжка про правопис покійного П. Ковалева не розв'язує існуючих проблем.²¹ Бажані були б принаймні деякі поступки природній українській вимові чужомовних слів (наприклад, у місцевих назвах, прийнятих через середню греку, як *Вифлеєм*, *Ливан*, *Кипр* замість *Віфлеєм*, *Ліван*, *Кіпр*, у таких слов'янських назвах, як *Югославія* замість *Югославія*,²² у приростку *архи-* замість *архі-*). З другого боку, слід було б поширити правило дев'ятки на назви всіх країн і важливіших міст, щоб можна було писати *Аргентина*, *Вашингтон* і т. п., а не *Аргєнтіна*, *Вашінгтон*. Такі зміни, не міняючи загальних засад 1929 року, можна було б здійснити новим виданням правописного словника Голоскевича, який і так уже дуже застарів. Досить сказати, наприклад, що нема в ньому назви головної держави західного світу і що столиця Фінляндії представлена в ньому російсько-шведським *Гельсінгфорсом* з часу перед 1918 роком.

Іншою настійною потребою є новий об'ємистий українсько-англійський та англійсько-український словник, який віддзеркалював би багатство сьогоднішньої української мови на еміграції (зазначаючи радянські відмінності). Твір Андрусишина-Кретта 1957 року є (і від початку був) дуже недостатнім дзеркалом високорозвиненої української еміграційної мови, яку представляють, наприклад, видання *Сучасности*. Читаючи їх, знаходиш сотні нових слів, виниклих після другої світової війни, не записаних у ніяких, радянських чи нерадянських, словниках (особливо силу суспільно-політичних і абстрактних термінів, як *антирежимний*, *великопотуга*, *всєохопний*, *всєпоглинаючий*, *дисидентський*, *екстремний*, *капіталовклад*, *китаєзнавець*, *кожночасний*, *міжбльоковий*, *надпотуга*, *народовбивчий*, *невдаєство*, *незалежницький*, *обезкорінити*, *орденівський*,

---

(*Радіо Канада*) *республіка*, *Ливан*, *визитом*, *кипріоти*, *Бразилія*; (газета *Свобода*) *Британії* (1976, н-р 206), *Ливан* (н-р 206), *Флорида* (202), *Фльорида* (201), *Сиракюзи* (196), *Аргєнтіна* (211), *Бразилія* (211).

20. 1967, ч. 3 і 7, 1970 ч. 1.

21. *Український правопис* (Нью-Йорк, 1976).

22. Існує традиція слова *юг* та його похідних також у новоукраїнській мові, наприклад: *Словниця української (або Югово-Руської) мови*. Ф. Піскунова, Одеса, 1873.

осяг, підчасвоєнний, позабльоковий, політикум, понаддержавний, протестний, протизахід, радянщик, резистанс, розпрозорити, самвидав, самовизначальний, самостійницький, сателізація, сексотський, селепко, скрахувати, советознавець, співгра, спростачити, у змістовлюватися, ходити в — наприклад, націоналістах, язиколомний і т. д., і т. д.). Ряснота таких новотворів і нових запозичень показує, що еміграційна українщина, хоч термінологічно хистка, є мовою в буйному розвитку, гнучкою, освіченою і відкритою з якісного боку, хоч кількісно загрожує їй дальше зменшення (можливо, загальмоване в Канаді). Парадоксально, що це менш націоналістична мова, ніж радянська українщина, тому що вільніше вбирає в себе міжнародні елементи (у вигляді прямих позик або кальок).

Серед деяких українців на Заході починає зароджуватися свідомість, що їхня українська мова має таке саме право бути відносно незалежною в подробицях від мовної батьківщини, як колоніальна англійська, еспанська, французька, португальська чи китайська. Можна добачати вияв такої тенденції у списку відмінностей між канадською і радянською українщиною на кінці підручника Дуравця *Ukrainian: Conversational and Grammatical* (Toronto, 1973, стор. 309-312). Кажуть, що навіть деякі київські мовознавці дали п. Дуравцеві благословення на якусь міру україноканадського мовного "сепаратизму".

Навряд чи треба боятися розриву між колоніальною і метрополітальною українщиною. Те, що трапилося з народною латиною за раннього середньовіччя чи голляндською мовою в Південній Африці між XVII і XIX ст., не може повторитися за нашої доби масових засобів інформації. Серед української еміграції зростає зацікавлення українським самвидавом, а серед населення УРСР — усім, що доходить до нього по-українському з Заходу. Прикметне, що можна спостерегти термінологічний вплив українських радіопересилань з Заходу в 7-8 числі *Українського вісника*.²³ Це взаємне зацікавлення є запорукою проти розпаду українщини на кілька мов.

---

23. *Український вісник*. Випуск VII-VIII. Весна 1974. Редактор Максим Сагайдак, Балтімор, 1975: "пересилання закордонних радіостанцій" (стор. 7); "радіопересилання "Свободи" (стор. 24); "збруднення довкілля" (стор. 31).

Звернення Андрея Сахарова до президента Картера

При кінці січня міжнародна преса повідомила про звернення академіка Сахарова до президента США Картера в обороні політичних в'язнів в СРСР. Друкуємо текст звернення за газетою Нью-Йорк Таймс від 29 січня 1977.

Дорогий Пане Картер!

Це дуже важливо обороняти тих, хто дізнає страждань через своє ненасильницьке змагання за гласність, за справедливість, за знівечені права інших людей. Наш і Ваш обов'язок — боротися за них. На мою думку, від їхнього змагання залежить дуже багато: довір'я поміж народами, довір'я до вершинних обітниць і, врешті, міжнародна безпека.

У нас тут важкий, майже нестерпний стан — не тільки в СРСР, а й у всіх інших країнах Східньої Європи.

Тепер, перед Београдською конференцією і в умовах зростаючого змагання за людські права в Західній Європі й у СРСР, влада не хоче піти на жадні поступки щодо найжиттєвіших людських прав (свобода переконань та інформації, свобода совісті, свобода вибору країни проживання тощо). Вона нездатна до участі в чесному суперництві ідей. Вона посилює репресії й намагається скомпромітувати дисидентів. Вона переслідує членів Групи сприяння виконанню Гельсінкського договору в Москві і в Україні. Зокрема слід підкреслити провокацію в московському метро; якій треба енергійно протиставитися (ми порівнюємо її з пожегом Райхстагу 1933 року й убивством Кірова 1934 р.).

Це дуже важливо, щоб Президент США продовжував зусилля для звільнення тих людей, уже відомих американській громадськості, і щоб ці зусилля не були даремні. Це дуже важливо боротися далі за важкохворих і жінок — політичних в'язнів. Докладні інформації про всіх них подано в *Хроніці поточних подій*.

У мене серйозна проблема із зв'язком. Телефонні зв'язки з Заходом обірвані цілком, і жадні телефонні виклики до мене не доходять. Марно ходити до телефонної станції, бо мені постійно

кажуть, що друга сторона не відповідає (за мною завжди пильно стежать).

Ми не можемо скреслити жадного прізвища з цього [нижче-поданого] списку. Це головний список, але є ще дуже багато інших, які потребують такої самої допомоги.

1. Ковальов [Сергей], 2. Світличний [Іван], 3. Романюк [Василь], 4. Джемілев [Мустафа], 5. Глузман [Семен], 6. Рубан [Петро], 7. Федоров [Юрій], 8. Вінс [Григорій], 9. Штерн [Михайло], 10. Мороз [Валентин], 11. Сергієнко [Олександр], 12. Макаренко [Михайло], 13. Пронюк [Євген], 14. Семйонова [Марія], 15. Федоренко [Василь].

Я хочу також просити Вас підняти Ваш голос особливо в оборону Мігайла Мігайлова (югославського письменника), авторів *Хартії 77* у Чехо-Словаччині і Комітету оборони робітників у Польщі.

Чи знаєте Ви правду про долю релігій у СРСР? Про принизливе становище релігій, дозволених владою, про переслідування баптистів, справжньої Православної церкви, п'ятидесятників, уніятів та інших, про відбирання дітей у релігійних батьків і навіть про вбивства (наприклад, баптиста Бібленка)?

Терор застосовують також супроти інших груп дисидентів. Ми знаємо про минулорічні вбивства дисидентів, у справі яких не переведено жадного слідства взагалі. Найбільш відомим прикладом є поет і перекладач Константин Богатіров.

Питання зв'язку є особливо важливе для моєї громадської діяльності і для цілого руху за людські права в цій країні. Я прошу Вас поробити щодо цього відповідні заходи на міжнародному рівні.

З найглибшою пошаною

21 січня 1977.

Андрей Сахаров

В обороні академіка Сахарова

Цькування, яке ведеться в радянській пресі проти академіка Андрія Сахарова, викликало бурю протестів у всьому світі. Тут друкуємо звернення групи діячів російської культури в його обороні.

Папа Пій VI
Єлисавета II
Джеймс Картер

В. Жіскар д'Естейн
В. Шель
Г. Шмідт
Б. Крайські
Карл Густав XVI
Оляф V

Андрееві Сахарову загрожують кримінальним переслідуванням.

Це смертельна небезпека для нього особисто. А одночасно, брутальне покарання академіка Сахарова, борця за людські права і свободу інформації, — означало б потоптання Гельсінкського договору й повернення до режиму безконтрольної тиранії та принесло б справжню небезпеку для світового миру.

Ми просимо Вас ужити Вашого високого авторитету для оброни Андрея Сахарова

*Лідія Чуковська
Владимір Войнович
Лев Копелев
Владимір Корнілов*

Рятуйте Василя Федоренка!

(ЗАКЛИК ВОЛОДИМИРА БУКОВСЬКОГО ТА ЛЕОНІДА ПЛЮЩА)

Колишній український політичний в'язень Леонід Плющ та недавно звільнений російський політв'язень Володимир Буковський проголосили заяву в оборону українського політичного в'язня Василя Федоренка, який уже понад один рік продовжує голодівку у Владимирській тюрмі. Подаємо повний текст заяви за пресовим повідомленням Комітету оборони радянських політичних в'язнів від 20 січня 1977 року. Ця заява появилася також в англійському перекладі в журналі Нью-Йорк Рев'ю оф Букс від 17 лютого 1977.

17 січня з Москви повідомляли, що український політичний в'язень Василь Петрович Федоренко, який голодує з 10 грудня 1975 року, був доведений знущаннями адміністрації Владимирської тюрми до того, що намагався покінчити з собою самоспаленням.

Тюремники "врятували" його, обливши кип'ятком.

Василь Федоренко народився 1928 року в Україні. За фахом він слюсар. Уперше був заарештований 1959 року за "антирадянську пропаганду".

У Владимирській тюрмі він голодував 282 дні, протестуючи проти незаконного суду.

Удруге арештували його 1967 року та звільнили 1972 р.

У 1974 році він подав заяву в президію Верховної ради й Міністерство закордонних справ про відмову від радянського громадянства та просив дозволу на виїзд за кордон.

У Західній Німеччині проживає його сестра Валентина (заміжня Хорват).

16 вересня 1974 Федоренко перейшов кордон, був схоплений і виданий чехо-словацькою владою. Йому запропонували компроміс: півтора року психушки, якщо він визнає, що його погляди хворі.

У березні 1975 був засуджений на 15 років за "антирадянську пропаганду" та "зраду батьківщини". На суді заявив протест проти радянської колоніальної політики, про право України бути незалежною державою.

26 квітня 1975, зголосив голодівку проти незаконного засуду. Голодівка тривала 98 днів.

10 грудня 1975, у день загальної голодівки в'язнів Владимирської тюрми, він почав безреченцеву голодівку на знак протесту проти порушення радянським урядом Деклярації прав людини й антиукраїнської політики.

1 лютого 1976 в сі політ'язні Владимирської тюрми тримали голодівку солідарности з Федоренком.

З черги прийшла серія знущань та тортур: карцер, припинення штучного харчування, насильне зв'язання, заборона носити традиційні для українців вуса — їх насильно зголили.

Безприкладна голодівка продовжується, як і продовжуються тортури та знущання над ним уже більше року.

Обливання кип'ятком — нова форма тортур, яка застосується у Владимирській тюрмі.

Погіршення режиму, терор у тюрмах і таборах СРСР ми пов'язуємо з односторонністю детанту, непринциповістю Західніх держав, що йдуть в детант на поводиті у Брежнева та Андропова, яким потрібна західня економічна допомога, а не західня свобода інформації, свобода сумління — елементарні людські права, які вже давно існують у буржуазно-демократичних країнах.

Ми звертаємося до Вас, людей совісти, демократів, громадських організацій, церков, робітничих профспілок: — рятуйте наших товаришів, рятуйте Василя Федоренка!

Боріться за здійснення заклику Міжнародної Амнесії: "Звільнення в'язнів совісти в усіх країнах".

20 січня 1977

*Володимир Буковський
Леонід Плющ*

Буковський та інші про переслідування в Україні

Лондонський Таймс у виданні з 14 січня ц. р. надрукував листа Володимира Буковського та інших діячів в оборону українських політичних в'язнів у Радянському Союзі. Подаємо повний текст листа.

Лист Володимира Буковського та інших

12-15 січня припадає п'ята річниця зосередженого наступу органів КГБ в Україні, що згодом розвинулося в погром національних рухів у цій та інших неросійських республіках Радянського Союзу. Для національностей у Радянському Союзі поняття прав людини нерозлучне з поняттям їх національних прав.

Західні експерти вважають, що з усіх дисидентських груп у Радянському Союзі від 1953 року найважчого удару КГБ дізнав у 1972 році український патріотичний рух. Чистки пройшли по кожній ділянці українського життя, а більш, як сто осіб — здебільша молоді письменники, мистці і науковці — були заарештовані і засуджені на нелюдсько суворі терміни ув'язнення і заслання. Багато з них — Чорновіл, Світличний, Сверстюк, Плахотнюк, Красівський, Шабатура, Глузман — широко відомі на Заході.

Захід рідко приділяє належну увагу важливості національних рухів у Радянському Союзі, а вони є невід'ємним і життєво-важливим фактором у боротьбі за основні громадські і політичні свободи в Радянському Союзі. Факт, що русифікацію піднесено до рівня державної політики, свідчить про нечутливість і нетактовність радянської влади в її ставленні до цієї серйозної проблеми.

Коли взяти до уваги, що багато з теперішніх в'язнів у Радянському Союзі були переслідувані за оборону своєї національної культури і мови, то Захід принаймні повинен подбати, щоб різниця між властивою Росією і Радянським Союзом стала зрозумілою і щоб цих двох термінів не вживано як рівнозначних.

З пошаною,

*В. Буковський, Давид Маркгам, Марина Войханская,
Генк Волжак і Богдан Нагайло*

Методи "перевиховування" в'язнів у Владимирській тюрмі

Після того, як О. Сергієнка перевезли з Владимирської в'язниці до табору, на Захід дістався самвидавний документ, ще з 1975 року, п. н. "Додаткова інформація про Олександра Федоровича Сергієнка", який дає детальну інформацію, в яких умовах жив О. Сергієнко та інші політв'язні. Сергієнко був засуджений у 1972 році на сім років таборів та три роки заслання.

Подаємо згаданий документ у цілості за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 13 січня 1977 року.

При перевезенні з Пермського табору ч. 36 (установа ВС 389/36) до Владимирської в'язниці (установа ОД-1-ст.-2) О. Ф. Сергієнкові інкримінували 23 порушення "режиму відбуття покарання" (про них є 23 протоколи-рапорти). Зокрема йдеться про такі "порушення": 6 грудня співав колядки (у лазничці); мав (у столику) зайву, шосту книжку; не виконував норм виробітку; не ходив на політзаняття...

У постанові Чусовського районного суду про перевезення О. Ф. Сергієнка до Владимирської тюрми говориться: "Не став на шлях виправлення, не визнав своєї вини".

Між вчиненими Сергієнком "порушеннями режиму" значилися також такі: дивився у вікно, під час проходу на подвір'ї вигукував: "Ти щасливий, у тебе було побачення, а у мене — ні".

Дружина Сергієнка та адвокат Патон (?) внесли скаргу до Пермського обласного суду проти рішення Чусовського районного суду про перевезення Сергієнка до Владимирської в'язниці. З Пермського обласного суду прийшла така відповідь:

"За час від 29.2.72 року до 21.11.73 року Сергієнко допустився 23 порушень режиму, за кожне з яких до нього застосовувалися різні міри стягнення, у тому числі неодноразове приміщення його у штрафному ізоляторі, у приміщенні камерного типу та інше. Застосовані до Сергієнка міри потрібного результату не дали; він вперто не бажає стати на шлях виправлення; своєю поведінкою він негативно впливає на інших в'язнів. У зв'язку з цим його перевезення для відбуття покарання з виправно-трудової колонії до в'язниці, згідно зі ст. 53 Виправно-трудового кодексу РСФРР, застосовано обґрунтовано. — Голова Обласного суду". Відповідь датована 19 грудня 1974 року.

11 квітня 1975 року О. Сергієнко мав побачення (2 години) з своєю матір'ю.

Виглядає погано: худий, сірий. Його лікували внутрішньовенними поповненнями вітамінів С, В¹², В⁶; після першого вливання у нього було погане самопочуття; після другого та третього — сильний набряк. Сергієнко відмовився від дальших вливань.

Лікар, яка вийшла на розмову (з матір'ю О. Сергієнка) заявила, що "історія хвороби нам не потрібна", "у нас чудово устаткована лікарня". Мабуть, вона не мала уявлення про О. Сергієнка, бо заявила, що окуляри йому взагалі не потрібні (хоч Сергієнко носить окуляри вже 15 років!), що Сергієнко фактично здоровий (Сергієнко перебував на постійному диспансерному обліку з 1951 року з діагнозом про невиліковну туберкульозу); "Хто не працює — той не їсть".

Полковник Козаков (Медслужба УВС, м. Владимір) сказав: "У нас хороша лікарня, доктори і кандидати наук, не було жодного смертельного випадку". Подзвонив у в'язницю — "практично здоровий".

Заступник начальника в'язниці Золотов сказав, що претенсій до О. Ф. Сергієнка не має.

Від 4 квітня 1975 року О. Сергієнко брав участь у примусовій праці (як один з 6 політв'язнів Владимірської тюрми, які не відмовлялися від примусової праці, але одночасно ставили вимоги про створення нормальних умов праці: освітлення, опалення, робочий простір, дерев'яний поміст на цементову підлогу). Робоче приміщення було обладнане у житловій камері, робота велася при дуже поганому освітленні (денне світло було майже повністю загороджене "намордниками" на вікнах, недостатнє електричне світло, в холоді (камери цього корпусу дуже погано ogrіваються), у тісноті і страшному гомоні. Робота полягала в обробці дрібних радіодеталів. Норму виробітку визначено дуже високу, за існуючих умов і стану працюючих, її практично виконати було не можливо. У працюючих відразу почалися сильні болі голови і очей.

У травні О. Сергієнка, за невиконання норми, посадили на 8 діб у карцер.

Вийшовши з карцеру, О. Сергієнко відмовився працювати. У червні всі політв'язні Владимірської в'язниці (тоді якраз зобов'язали працювати всіх, кого визнали працездатним) відмовилися від участі у примусовій праці. Мова йде про приблизно двадцять "чорних" політв'язнів. За відмову від роботи Сергієнка перевели на суворий режим... (Покаранню підлягали всі, що відмовилися працювати).

В'язням Владимірської тюрми неодноразово "обіцяли", що на випадок невиконання норм виробітку (а також на випадок відмови від роботи) гроші за харчування, за утримання у в'язниці будуть

відраховувати з особистих рахунків в'язнів, з грошей, надсланих родичами. Такі "повідомлення" зокрема передало місцеве в'язничне радіо.

Весна 1975.

Матеріали про діяльність української групи сприяння виконанню гельсінкських угод

З України надходять вістки про утворення і діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Поданий нижче монтаж повідомлень про діяльність цієї групи укладений на основі матеріалів, одержаних від Української інформаційної служби Смолоскип.

ДЕКЛАРАЦІЯ І МЕМОРАНДУМ Ч. 1 УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ГРУПИ СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНКСЬКИХ УГОД

Український комітет сприяння виконанню Гельсінкських угод на Україні, який постав у листопаді 1976 року у Вашингтоні, одержав від аналогічної групи в Києві два перші документи: Деклярацію з датою 9 листопада 1976 року і Меморандум ч. 1 з датою 6 грудня 1976 року, який був виготовлений членами групи в листопаді-грудні.

Меморандум ч. 1 під заголовком *Вплив Європейської наради на розвиток правосвідомости на Україні* має 18 сторінок густого машинопису і складається з таких розділів: 1. Створення Української групи сприяння, 2. Типові порушення прав людини, 3. Жорстокість вироків, 4. Після Гельсінкської наради.

В останньому розділі подано частинний список найбільш відомих українських політв'язнів з їхніми точними адресами, дані про осіб, які перебувають у Дніпропетровській психлікарні, а також про осіб, які перебувають на засланні. Меморандум закінчується підсумками; його підписали 10 членів УСГ (Української групи сприяння): О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, М. Руденко (керівник групи), Н. Строката і О. Тихий.

Нижче подаємо повний текст Деклярації.

ДЕКЛЯРАЦІЯ

Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безборонно дотримуватися своїх переконань, а також свободу шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Загальна Деклярація прав людини, ст. 19.

Ми, українці, живемо в Європі, яка впродовж першої половини ХХ століття двічі була сплюндрована страхітливими війнами. Ці війни заливали кров'ю українську землю так само, як землі інших європейських країн. Ось чому ми вважаємо неправомірним той факт, що Україна, котра є повноправним членом ООН, не була представлена окремою делегацією на Гельсінкській нараді з питань безпеки та співпраці в Європі.

А проте ми беремо до уваги, що за Договором від 27 грудня 1922 року про створення СРСР всі міжнародні угоди, підписані урядом Радянського Союзу, діють також на території України. Звідси випливає, що Деклярація прав людини а також Деклярація принципів, котрими держави-учасники Гельсінкської наради мають керуватися у своїх взаєминах, поширюються також на український народ.

Досвід показує, що виконання Гельсінкських угод (особливо в гуманітарній частині) не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 року була створена Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Оскільки гуманітарні статті Прикінцевого акту наради з питань безпеки та співпраці в Європі повністю ґрунтуються на Загальній декларації прав людини, Українська група сприяння ставить за мету:

1. Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Деклярацією прав людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж особою і державою.

2. Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акту наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

3. Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсінкських угод, Україна

як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4. З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних пресагентств тощо.

Своїм головним завданням група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінкською нарадою. З цією метою Група сприяння

а) приймає письмові скарги про порушення прав людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінкські угоди, а також світову громадськість;

б) опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан на Україні та згідно з ст. 19 Загальної декларації прав людини поширює її незалежно від державних кордонів;

в) вивчає факти порушення прав людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати цим фактам широкого оприлюднення.

Група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами. Ми свідомі того, що багаторічна бюрократизація державного життя, котра дедалі зростає, здатна викликати протидію нашим законним прагненням. Але ми також добре знаємо, що бюрократичне тлумачення прав людини не вичерпує того, що несуть у собі міжнародні правові документи, підписані урядом СРСР. Ми приймаємо ці документи в їхньому повному обсязі — без бюрократичних перекохань та свавільних урізань з боку службових осіб чи державних установ. Ми глибоко переконані, що лише таке розуміння Загальної декларації прав людини і Гельсінкських угод здатне створити справжнє відпруження у міжнародних відносинах. Саме цій великій меті повинна бути присвячена гуманітарно-правова діяльність нашої групи.

Члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод:

Олесь Бердник, Київ

Петро Григоренко, Москва

Іван Кандиба, Львівська обл.

Левко Лук'яненко, Чернігів

Оксана Мешко, Київ

Микола Матусевич, Київ

Мирослав Маринович, Київська обл.

Микола Руденко (керівник групи), Київ

Ніна Строката
Олексій Тихий, Донецька обл.

9 листопада 1976

Серед членів УГС (Українська група сприяння) є такі особи, про яких дотепер не було докладніших інформацій:

Олексій Тихий, у 1957-64 роках перебував в ув'язненні за свої політичні переконання. Живе на хуторі Іжевка на Донбасі;

Микола Матусевич, нар. у 1946 році, історик, за підтримку політв'язнів був багато разів звільнюваний з праці, живе в Києві;

Мирослав Маринович, нар. у 1949 році, інженер електронної техніки, працює редактором в-ва "Техніка" в Києві.

НА ОБОРОНУ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ В КИЄВІ

Ген. П. Григоренко: "Зараз на Україну особливо натискають"

Коли на Захід дісталася вістка, що в Києві КГБ влаштувало погром Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод на Україні, провівши нелегальні обшуки у членів групи, забираючи у М. Руденка різні матеріали та погрожуючи йому смертю — українська Гельсінкська група у Вашингтоні вночі з 30 на 31 грудня 1976 року вислала за підписом А. Зваруна (голова) і Б. Ясеня (секретар) телеграми до президента Дж. Форда, новообраного президента Дж. Картера, до урядів 30 держав, які підписали Заключний гельсінкський акт, до членів американської Конгресової комісії в справі Гельсінкських угод, а також до важливіших пресових агентств і газет. У протестній телеграмі м. ін. говориться:

"Обкидання 9 листопада камінням помешкання голови Комітету Миколи Руденка, нелегальні обшуки советською тайною поліцією помешкань членів 23 грудня, конфіскація матеріалів, які удокументовують советські порушення людських прав на Україні, погрози вбити Руденка, якщо він далі збиратиме такі матеріали — зухвало порушують дух і букву Гельсінкі. [...] Ми просимо Ваш уряд, сигнатора в Гельсінкі, висловити перед советським урядом занепокоєння цією справою".

31 грудня 1976 року члени української Вашингтонської групи багаторазово пробували сконтактуватися телефоном з М. Руденком або представником Української групи в Москві ген. П. Григоренком, щоб з першого джерела довідатися про ситуацію в Києві. З М. Руденком було неможливо сконтактуватися, бо, як згодом виявилось, його телефон вилучений. Після дальших багатьох спроб вдалося сконтактуватися з ген. П. Григоренком,

який вияснив ситуацію на Україні. Розмова велась українською мовою. Вона тривала 25 хвилин. Нижче подаємо уривки з неї, зберігаючи мову розмови без жодних граматичних виправлень.

Питання: Чи Ви можете сказати, що сталось з Київською групою, з Руденком, з Бердником, чи вони голодують, чи вони на голодівці?

Григоренко: Ну, вони голодівку протеста провели проти тих трусів, які були у їх. Там же пройшли труси, обшуки. Ну от і все.

Питання: А хто був на голодівці?

Григоренко: На голодівці були Руденко з жінкою і Олесь Бердник.

Питання: А що знайшли під час трусів?

Григоренко: Так що у нас знаходять? Папери головним чином, інформацію... інформацію у Руденка забрали, те, що він сам писав, все забрали. У його багато було написано. Він працював весь час. У його все це забрали.

Питання: Але нікого не арештували?

Григоренко: Нікого, нікого... Були Терелю взяли у психіатричку, але ми витягли його відтіль... вирвали. Ну, ми великий галас підняли. І випустили. Його не довго продержали, наче місяць.

Питання: А, Петре Григоровичу, чи у Руденка виключили телефон?

Григоренко: У Руденка виключений телефон... Він до мене дзвонить. Він ходить на пошту... не ходить, а їздить. Він далеко від центру живе... він у Кончі-Заспі живе... 30 кілометрів від Києва.

Питання: А як чувається Ніна Строката, Петре Григоровичу?

Григоренко: Вона трошки краще... Ми розраховували, що вона на Новий рік буде у мене. Але її не виписали ще. Їй стан здоров'я не дозволяє.

Питання: Вона в шпиталі? В Москві? В якому? Чи Ви можете сказати? Ми б хотіли їй вислати телеграму.

Григоренко: Зараз я попробую знайти... Лікарня 70. Номер 70 лікарні. Але точної адреси я не знаю. У мене самого... Вітання ми їй можемо передати. Завтра, на Новий рік поїду до неї... але я не знаю адреси на телеграму.

Питання: Передайте їй вітання від доктора Андрія Зваруна, він є головою Гельсінкської групи у Вашингтоні, української.

Григоренко: Від Зваруна? Добре, передам.

Питання: Петре Григоровичу, що я хотів Вас поінформувати: вчора ми вислали телеграму до всіх урядів, які підписали Гельсінкський договір, протестуючи проти обшуків на Україні і поінформувавши їх про голодівку... вислали президентові Фордові, Картерові, амбасадорові Добриніну у Вашингтоні з радянського посольства...

Григоренко: Підтримка їм потрібна.

Питання: Чи є які новини з таборів? Як Сергієнко почувається?

Григоренко: Сергієнко... дуже погано... дуже погано... ну, за його життя ми дуже боїмось... У російській групі мали спеціально питання про хворих... на днях провели засідання, підготували документ про хворих і серед них Сергієнко на першому місці... [не чітко]... дуже він, у дуже поганому стані, і мати його вже старенька.

Питання: А чи вона була поранена?

Григоренко: Вона була поранена, коли з 9 на 10 на квартиру Миколи Руденка був напад, от що... А вона ночувала у них, і її цеглина дуже поразила... Але це вже пройшло... Була у неї рана...

Питання: У нього що? Вікна побили? У Руденка?

Григоренко: Вікна повибивали зовсім... їм прийшлося все вставляти... Сусіди почали дзвонити у міліцію, але вона приїхала через деякий час... [не чітко]... складати акта відмовились, не хотіли складати протокол про побиті вікна. Але потім через тиждень з'явилися і забрали ті каміння, які Микола у себе в кімнаті зібрав і зфотографував їх... і так держав їх, як доказ, у себе в квартирі... Тоді з'явилась міліція і конфіскувала те каміння після того, як він розповсюдив фото.

Питання: А де перебуває Мороз тепер?

Григоренко: Мороз? Валентин?... Він у таборі, в концтаборі, у нас вони тепер називаються колонії, але від того нічого не змінилось... Дуже в поганому стані ще Федоренко... Федоренко... він голодує давно, голодує від мая.

Питання: Петре Григоровичу, чи Ви вважаєте, що ситуація тепер покращає в новому році в Радянському Союзі? Чи будуть полегші?

Григоренко: Та ми то надіялись на полегші: випустили Плюща, от Буковського обміняли... а... вони зараз посилюють тиск. Особливо багато прикладів... психушки. Взяли ось у Ленінграді Владіміра Борисова... взяли в психушку, так. Ну що ж, протестуємо, але наш протест слабкий... Виходить так, що влада, зробивши крок послаблення, зараз зразу ж робить другий крок посилення. За послабленням — зразу ж посилення, ось так. .... [Дуже зле чути].... Надіємось, що наша влада буде з народом... Воно ж ні к' чому ті арешти... Арешти ті... ні до чого...

Питання: Чи Ви думаєте, що ситуація на Україні є важча, ніж в інших республіках?

Григоренко: Ні, я цього не думаю. В інших республіках теж буває... Вони зараз на Україну особливо натиснули, після того, як створили ту Групу... на Україні... Після росіян і вони створили свою групу... На нас тут то, мабуть, їм важче тиснути, так то вони на них тиснуть... [Не чітко].

Василь Симоненко в англійському перекладі

Symonenko, Vasyly. GRANITE OBELISKS. Selected, translated, and annotated by Andriy M. Fr.-Chirovsky. Jersey City: "Svoboda", 1975, 143 pp.

Симоненко, Василь. ГРАНИТНІ ОБЕЛІСКИ. Вибір, переклад і пояснення Андрія М. Фр.-Чировського. Джерсі Сіті: В-во "Свобода", 1975, 143 стор.

Переклади літературних творів відіграють важливу роллю в поширенні однієї літератури в інших, і цим способом різні літератури себе взаємно збагачують. До великої міри наші враження від чужих культур створені під впливом читання літературних перекладів. Перекладів з української літератури, особливо на англійську мову, відносно (навіть ганебно) мало. Маючи це на увазі, кожний новий переклад треба вітати. Однак, важлива й не кількість, а якість. На жаль, переклад Андрія Чировського віршів, оповідань та уривків з щоденника Василя Симоненка грішить двома поганими і шкідливими прикметами, так притаманними для значної частини української еміграційної літератури: політичною тенденційністю і нездарною роботою.

Як відомо, Василь Симоненко був поетом так званого третього українського відродження — покоління шестидесятників. Він не відзначався блискучим талантом між поетами цього покоління. У нього не було тієї яскравої техніки чи поетичного новаторства, які маємо в творчості його сучасників, наприклад, Івана Драча, Ліни Костенко чи навіть Віталія Коротича. Зате не було такого поета від Шевченка (з яким часто Симоненка порівнюють), щоб міг так різьоче, так чутливо висловити соціально-політичні проблеми свого народу і таку ширину і глибину любов до України. Але втім є і вся проблема. Зачасто українська еміграція висуває своїх "національних" поетів-героїв, і тому Захід має одностороннє поняття про нашу літературу. Часами здається, що Захід не знає про українське культурне життя поза його "народними" чи політичними аспектами. Уже, найвищий час познайомити світ з тими течіями, тими письменниками, тими творами на Україні, які мають тривалу, універсальну мистецьку вартість, які існують поза і понад

жалюгідною радянською літературною фабрикою, як також й еміграційним млином.

Чировський обираючи Симоненка, самим цим актом відпихає на задній плян Драча, Вінграновського чи Шевчука і шерег інших талановитих письменників, котрі не вкладаються в рамці політичних і пропагандивних вимог української еміграції. У вступі Чировський намагається представити Симоненка "самітним", відчуженим і цим способом стверджує, що Симоненко є видатним "поетом". При чому для Чировського ця самітність просто функція політично-національних переконань Симоненка. "Не диво, що Василь Симоненко був людиною самітною. Він вів боротьбу сам, бо за того часу не було інших, настільки відважних, щоб стояти з ним поруч у цій боротьбі". Ця політично-національна самотність Симоненка робить його, за словами Чировського, "може, найбільшим українським поетом двадцятого сторіччя" (забудьмо про "зрадників" Тичину, Рильського чи Бажана). Щоб це підкреслити, автор твердить, що Симоненко загинув від КГБ (факт, про який чуємо вперше).

Одначе, треба визнати, що вибір творів Симоненка в цій книжці є зовсім збалансований. До збірки входять ліпші політичні поезії поета, наприклад, "Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті", "Монархи", як також цікаві твори інтимної лірики "Я тікаю від себе, від муки і втоми", "Осінній дисонанс" та інші.

Багато важливіша справа — це якість перекладу. Вибір поета оцінюється суб'єктивно, але майстерність і техніка перекладу вимагають об'єктивної критики. Тут уже йдеться про відчуття мов, докладне розуміння оригіналу і вміння передати його поетично на нову мову. Добрий переклад навіть найгіршого поета — це мистецтво саме в собі. Не даром Чуковський назвав свою працю на тему літературного перекладу *Высокое искусство*.

До перекладу Чировського маємо поважні застереження. У "Нотатці перекладача" Чировський пише, що "ніяк не хотів віддати дослівний переклад творів Симоненка. У деяких випадках жертвував точним значенням, щоб віддзеркалити силу і зворушливість творів поета". Читаючи його переклади, переконуємося, що Чировський не додержав слова. Він попадає в стару пастку перекладачів поезії: коли оригінал римований і правильно ритмічний, то такий мусить бути і переклад. Перш за все сила Симоненка як поета полягає не в якихось експериментах чи поетично-формальних новаціях, а в самій семантиці та тематиці його поезії і, до певної міри, в його метафориці. У такому випадку увага перекладача повинна була зосередитися на семантичній якості Симоненкової поезії і на передачі того, що найважливіше в його поезії — ідеях. А, щоб цього досягнути, зберігаючи рими і ритм, треба справжнього доброго поета, з відчуттям не тільки мови оригіналу, але й ще більше — мови перекладу. На жаль, у Чировського немає того поетичного хисту, а що гірше, достатнього відчуття англійської мови, а

часами й української. Характер перекладу заявлений, банальний, часом абсурдний — а це все, на мою думку, наслідок спроби Чировського перекладати з додержанням рим і ритму. Так, читаємо:

I feel them in the nights of fall,
I dream of them throughout the bluish snow.
I feel the roots as from my feet they crawl,
As in the ground they seem to grow.

(Я чую у ночі осінні,
Я марю крізь синій сніг:
Вростає туге коріння
В землю глевку із ніг.)

(*Arboreal*)

чи

You all are men of intellectuality,
So tell me please — sincerely and with brevity:
Who — for what — has given you your immortality?
Who — for what — has lengthened your longevity?

(Ви всі розумні та відверті,
То скажіть по ширості мені:
Хто й за що вам дарував безсмертя,
Хто й за що продовжив ваші дні?) (*Maybe That's the Way*)

Такий тон цілої збірки. Де є заповіджена "сила і зворушливість"? Чировський, хоча добре знає українську мову, англійську переповнює мовними кліщами і не панує над поетичними засобами цієї мови. Чому, наприклад, писати "parchment lips" ("пересохлі губи"), коли, не міняючи форми вірша, можна було правильно перекласти "parched". Чому "whimsey" а не "whim" ("примха"), "прекрасний" стає "excellent". Ці два останні приклади вибрані з перекладу оповідань, де форма не мінялася б. У деяких випадках зміна змісту в перекладі неприпустима:

It constantly grows young internally,
Its soul with tenderness and fury rife.

(Пощезнуть всі перевертні й прибуду
І орди завойовників-заброд!) (*"Where are you now, oh
torturers of nations ?"*)

Ці рядки радше відповідають попередньому рядкові. Можна навести ще цілий ряд інших вад, які є наслідком римованого і ритмічного перекладу. Ще Чировському найкраще вдалися переклади шоденника, де мова є більш розмовна.

Хоч кожний новий переклад заповнює сумну прогалину у нашій літературі, однак добрі наміри не завжди рівнозначні з добрими вислідами. Краще порожнеча, ніж слабкий переклад. Маємо надію, що нове покоління українців, якщо воно добре засвоїть українську й англійську мови, дасть не тільки англійські переклади цікавіших українських поетів, але й у досконалішому мистецькому виконанні.

Роман Коронейцький

”Сліди хорватсько-українського споріднення”

Такий заголовок статті, що появилася в Хорватському голосі (*Hrvatski glas*, Winnipeg, 27-10-76; В. Hrvoj, "Tragovi hrvatsko-ukrajinskog srodstva"). Автор, Б. Хрвой, цікавиться питанням ікання (хор. ікавштіна), тобто вимовою старовинного "ять" (ъ) як *i* в хорватів і в українців — двох слов'янських народів, що один на сході Європи, а другий на її півдні.

Автор наводить аналізу на основі праці проф. Ватрослава Рожіча п. з. *Припор'с*, (підгір'я, яка появилася ще 1908 року (написана була 1898) у виданні Югославської академії наук і мистецтва (Загреб), у серії *Збірники про народ, життя та звичаї*. Рожіч, сам філолог, описав життя свого села Продін-долу саме мовою цього малого села. Питання тим цікавіше, що це село від самих початків свого поселення на Балканах (початок 7 віку) аж до початку 20 століття не зазнало було жодних змін у своєму побуті; воно не було під турками, не було й будь-якого допливу позамісцевого елементу. Мова його мешканців збереглася старовинна, а саме — ікання. Цікаве в їхній мові й таке явище, що не тільки "ять" у вимові дає *i*, але й у відкритих складах *o* перейшло в *i*: коноплі - кінеплі, корито - кіріті, коліно-кілені, тополя - тіпола. Хорватський король Звонімір у латинських текстах поданий як Звінімір, тобто так, як тоді хорвати його називали. Автор пов'язує це ім'я з українською назвою місцевості Звиняч і словом звін-дзвін.

Теж цікаве явище, що хорвати змінили латинське *o* в назвах місцевостей на *i*: Scardona - Скрадін, Labona - Лабін, Salona - Солін і т. д. Roma - Рім перейняли від них, що були найближче до Риму, всі слов'яни (за В. А. Ніконовим).

З такої аналізи автор робить висновок, що в давнину, до свого переселення, "якесь більше хорватське плем'я або рід... говорило мовою, яка була подібна до української".

Історичні джерела згадують про хорватів у Галичині.

"В кожному разі, — пише автор, — окрема говірка Рожічевих продіндолців указує нам *на пряму спорідненість хорватського й українського народів*"... І той "факт, що більшість теперішніх українців вимовляє "ять" як *i*, а теж і значна частина хорватів, говорить на користь твердження, що частка української спорідненості більша, ніж це виявляє продіндолський випадок".

Треба додати, що перші сліди рефлексу "ять" як *i* в хорватів є в латинських документах з 11 віку (свідок, стініца-блошниця).

Досліди минулих віків обидвох народів, що багатьома сторонами близькі один одному, виявили б цікаві дані та могли б розв'язати чимало питань сивої давнини. На жаль, досі ці досліди занедбані в нас і в хорватів або поставлені на дуже загальних і не докладних основах, бо не на безпосередніх студіях.

Антін В. Івахнюк

**ПОЛІТИЧНІ В'ЯЗНІ ГОЛОДУВАЛИ ПІД ЧАС З'ЇЗДУ КПРС.
ПОСИЛЮЮТЬСЯ РЕПРЕСІЇ В ПСИХУШКАХ. І. СВІТЛИЧНИЙ
СПРОСТОВУЄ ТВЕРДЖЕННЯ ЗАСТУПНИКА
МІНІСТРА ЮСТИЦІЇ СРСР**

Нью-Йорк, (Пресова служба ЗП УГВР), 22 грудня 1976. Згідно з матеріялами, які дісталися недавно на Захід, з нагоди XXV з'їзду КПРС, який відбувся в лютому і березні 1976 року, ряд українських, єврейських, російських, балтицьких та інших політв'язнів Владимірської тюрми тримали голодівку і вислали заяви до президії з'їзду з окремими вимогами. З. Антонюк, Ю. Шухевич, В. Мороз, М. Будулак-Шаригін, М. Бондар, В. Буковський, З. Попадюк, Г. Афанасьєв, І. Вальдман, С. Вудка, Ю. Городецький, Я. Сусленський, К. Любарський, Ф. Приходько, М. Макаренко, Л. Хнох, Б. Шакіров, Сафранов, В. Рокецький, М. Здоровий, Г. Давидов, Пашнін, А. Турик, Н. Федосєєв, А. Чекалін та інші — разом 32 політв'язні — домагалися, щоб тюремна і таборова влада припинили стосувати психіатричні переслідування і погрожувати ними політичним в'язням. Висунено також вимоги не стосувати голоду як засобу покарання та "політичного перевишколу" ув'язнених. Підписані посилаються на постанови Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі, згідно з якими харчування в'язнів нижче 2 тис. калорій денно, заплямоване як допит третього ступеня і злочин проти людства. У згаданих заявах вказано на те, що в'язні радянських тюрем одержують не більше 1900 калорій денно.

У той самий час відбувалася голодівка кількадесятьох політв'язнів у Мордовських і Пермських таборах. Вони протестували проти переслідування діячів руху опору, проти нелюдських відносин у таборах і тюрмах, проти шантажу і зловживань таборової і тюремної влади, проти суворих вироків для дисидентів, переслідувань їхніх родин, різного роду обмежень під час відвідин рідних у таборах, проти репресій супроти звільнених з ув'язнення. Звільнені залишаються дуже часто надалі без "прописок", мають обмежену свободу руху, їм не дають праці, а бували й випадки "безслідного зникнення".

У відповідь на заяву в'язнів Владимірської тюрми тюремна адміністрація повідомила, що вона не має права переслати цю заяву президії з'їзду.

Ще перед цією голодівкою, українські політв'язні Мордовських таборів проголосили голодівку 12 січня 1976 року — в четверту річницю погрому й арештів на Україні в 1972 році.

У жовтні 1975 року І. Калинець, І. Світличний і С. Глузман вислали листи до Міжнародного бюро Всесвітнього поштового союзу в Берні (Швейцарія), в яких звертали увагу на те, що Радянський Союз порушує обов'язкові приписи міжнародної пошти. У листах наводяться конкретні факти невидачі, повернення, а то й конфіскації листів в'язнів і листів, висланих до в'язнів.

Місяць пізніше, в листопаді 1975 року, І. Світличний, С. Глузман, Б. Шахвердян вислали Брежнєву протест проти цензури. В листі сказано: "Повідомляємо Вас, що в карній системі Міністерства внутрішніх справ СРСР існує офіційний інститут цензури з багатотисячними функціонерами, що називаються 'цензорами'. Просимо Вас в'яснити нам, яким чином це погоджується з Резолюцією 426 (IV) Об'єднаних Націй 1949 року, яка засуджує цензуру".

Згідно з вістками з Дніпропетровського, у місцевій "спеціальній психіатричній лікарні" всім ув'язненим за "політичні злочини", як правило, дають великі дози нейролептиків. Серед в'язнів дніпропетровської психушки перебуває серед інших Іваньків, радист з танкера "Туапсе", який свого часу просив азилу в США, а потім, під впливом запевнень радянського посольства, повернувся до СРСР.

Є там також Борис Ковгар, 1926 року народження, працівник Київського музею, від 1967 року сексот КГБ. У 1972 році, під час масових арештів на Україні, він написав і поширив листівку, в якій розповів про свою роботу для КГБ. Його заарештували у вересні 1972 року, визнали "ментально хворим", але від покарання не звільнили.

У Дніпропетровській психушці перебувають такі відомі українські політв'язні: Микола Плахотнюк, 1936 року народження, лікар, заарештований 13 січня 1972 року за ніби причетність до журналу *Український вісник*; Михайло Луцик, людина старшого віку з Західної України. Дитячі роки він провів у Відні, у 1930 роках жив у Німеччині, був колишнім в'язнем гестапо, 1944 року заарештований КГБ, 1956 року реабілітований, 1957 року знову заарештований і засуджений на 15 років, звільнений у 1972 році, відмовився від радянського паспорту і хотів виїхати до Австрії як австрійський громадянин, восени 1973 року засуджений на 2 роки як "волоцюга", у 1974 р. перевезений з таборів до Дніпропетровського; Анатолій Лупиніс, 1937 року народження, поет, 1956 року засуджений на 6 років таборів суворого режиму. В Дубровлазі дістав другий строк і в 1967 році повернувся додому, спаралізований на ноги. У травні 1971 року заарештований за "антирадянську агітацію" після читання віршів на Хрещатику в річницю перевезення тіла Т. Шевченка з Петербургу до Києва; Леонид Єфімов, 1950 року народження, з Івано-Франківського, засуджений за статтю 70, у психушці від 1970 року; Сергій Потиліцин, 1952 року народження, з Закарпаття, засуджений за "незаконний перехід кордону", в психушці від 1971 року; Попов з Дніпропетровського, Заболотний та інші.

У Сичевській психушці в Смоленській області перебуває ще далі

поет Зіновій Красівський, який у серпні 1975 року мав інфаркт. У березні 1967 року його засудили за "Український Національний Фронт". Там ще є Йосип Тереля, 1942 року народження, засуджений у 1968 році за "українську національну пропаганду". Відбував покарання в Дубровлазі, у 1969 році його перевезли до Владимирської тюрми, як підозрюваного в плянуванні підкопу для втечі. У Владимирі був знову суджений і визнаний "невідповідальним".

У першому числі журналу *Новое время* за 1976 рік появилася розмова з першим заступником міністра юстиції СРСР А. Я. Сухаревим п. н. "Про деяких несумлінних оборонців прав радянської людини", в якій між іншим Сухарев твердить, що "в нашій країні в ділянці забезпечення прав людини вже давно досягнуто такого рівня, що про нього громадяни в т. зв. 'вільному світі' можуть тільки мріяти..." У відповідь Сухареву І. Світличний, який перебуває в Пермському таборі ВС 389/35, вислав листа до редакції журналу, в якому спростовує твердження Сухарева про те, що, мовляв, радянське правосуддя не переслідує людей за переконання, за приналежність до опозиційних партій у минулому і т. п., і доводить, що якраз воно це робить. Посилаючися на власний досвід і досвід своїх колег, Світличний пише: "...більшість процесів за т. зв. агітацію і пропаганду відбувалися закрито, а в тих випадках, коли робили винятки і судили 'відкрито' (як, наприклад, мене), в залі була тільки спеціально дібрана публіка. Навіть моя мати, не говорячи вже про друзів і товаришів, простояла декілька днів під дверима суду". На закінчення Світличний глузує із описаних Сухаревим вигаданих умов, в яких в СРСР тримають в'язнів та "охороняють" їхні права.

ПРО СТАНОВИЩЕ В'ЯЗНІВ У ВЛАДИМІРСЬКІЙ ТЮРМІ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 11 січня 1977 року. У грудні 1976 року перевезли до Владимирської тюрми Михайла Осадчого і Данила Шумука, які досі перебували в Мордовському таборі ч. 1 (Ареса: 431120 Мордовская АССР, п/о Сосновка, п-я ЖХ 385/1-6/). Вони були заарештовані в січні 1972 року і в тому ж році засуджені. М. Осадчого засудили 4-5 вересня 1972 року, за статтею 62 КК УРСР (антирадянська пропаганда і агітація), на закритому суді у Львові на 7 років таборів при чому йому зокрема закидали передачу самвидавних рукописів за кордон. Дружина Осадчого з двома дітьми живе у Львові.

Суд над Данилом Шумуком теж відбувся у Львові 5-7 липня 1972 року. Його обвинувачували за статтею 62, ч. 2 КК УРСР, зокрема за першу частину його споминів, що її в нього забрали під час обшуку, і другу частину, знайдену під час обшуків у Світличних, а також за

поширення статтей І. Дзюби і М. Джіласа, за листа до І. Світличного, що його "кваліфіковано" як "програмовий документ", за антирадянські вислови і т. п. Вирок: 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання.

26 грудня Олександра Сергієнка перевезли з карцера Владимирської тюрми до табору, хоч стан його здоров'я дуже поганий: він хворіє на туберкульозу. Попри наполягання інших в'язнів і матері Сергієнка, йому відмовили в конечній лікарській допомозі. До часу приміщення в карцері Сергієнко сидів у корпусі 4, камера 15, разом з Анатолієм Здоровим (засудженим у Харкові в 1972 році на 7 років за те, що він вимагав українськомовних початкових шкіл), Зіновієм Антонюком, Алексеем Сафроновим, Вітольдом Абанькіним, Миколою Бондарем, Владіміром Афанасьєвим, Єгором Давідовим, Гуннаром Роде, Владіміром Балахоновим.

Начальником санітарної частини Владимирської тюрми є майор Е. Бутова; корпусними лікарями — Е. Пігарєва (1 корпус), Тітова (3 корпус), З. Замовська (4 корпус). Про те, як ставляться лікарі до в'язнів, можуть свідчити вислови З. Замовської: "Ви ж у тюрмі, і я вас не збираюся серйозно лікувати, взагалі ви наші вороги..."; або: "Я не збираюся витратити час на 'ізмєнників і предателєй'".

У 2 корпусі Владимирської тюрми, на двох поверхах, міститься тюремна лікарня. Це найстарший корпус тюрми. Приміщення до неї розглядається не як лікувальний засіб, а як певного роду полегшення і винагорода, бо там хворі одержують шпитальне харчування. Тому справи приміщення до лікарні розв'язують не стільки лікарі, як оперативна частина, себто КГБ. Про саме "лікування" хворих може свідчити наказ ч. 125 міністра внутрішніх справ про працю медичного управління, виданий у травні 1975 року, в якому виразно говориться, що всі міри і засоби покарання поширюються і на в'язнів, які перебувають у лікарні. Тому, наприклад, туберкульозників у будь-якій стадії недуги кидають до карцерів, яких ніколи не дезинfectують.

У лікарні Владимирської тюрми є 40 камер, включно з психіатричними. У камері не повинно бути більше трьох осіб, але цього рідко додержуються. На приблизно 1300 в'язнів не менше третини хворіють на різні язви і не менше чверти на туберкульозу. Камера в лікарні, розміром 7,5 кв. метрів, має "щити" на вікнах і цементові долівки. Розподіл ліків й інъекції відбуваються в коридорі. На найвищому поверсі корпусу є поліклінічний відділ і кабінети лікарів.

Ще в жовтні 1976 року з Владимирської тюрми перевезли до табору Миколу Будулака-Шаригіна, українського в'язня, британського громадянина, заарештованого в 1968 році і засудженого на 10 років за "шпигунство". Будулак перебував у 4 корпусі, камера ч. 10. З українців

там залишився ще Володимир Рокецький, заарештований у 1972 році і засуджений на 5 років за "антирадянську агітацію і пропаганду".

З інших в'язнів слід ще згадати Михайла Макаренка і Кроніда Любарського, які сидять у корпусі ч. 1, камера 61; Романа Гайдука, Федора Приходька й Андрія Турика з корпусу ч. 1, камера 90; Зоряна Попадюка, Габрієля Суперфіна і Віктора Анісімова з корпусу ч. 4, камера 21.

На "особливому режимі" тримають Василя Федоренка, Юрія Шухевича, У. Труфанова.

В. Федоренко, уродженець Чернігівщини, перший раз відсидів 6,5 років за статтю 58-8 КК РСФРР і вийшов на волю в липні 1966 року. У 1975 році його знову заарештували і в березні того ж року засудили в Ужгороді за статтями 56, 62 КК УРСР і 70 КК РСФРР на 15 років, у тому числі 5 років тюрми "особливого режиму". На Заході Федоренко відомий зі свого виступу на власному суді 21 березня 1975 року, текст якого поширюється на Україні у самвидаві, а за кордоном був опублікований нашою пресовою службою.

У серпні 1976 року Владимирська тюрма одержала нового начальника, підполковника Угодіна. Одним з його перших кроків було загострення в'язничого режиму і зокрема обмеження одержувати книжки та іншу літературу. Інтерпретуючи на свій спосіб наказ ч. 20, точніше його параграфи 65 і 69 (які, до речі, суперечать один одному), Угодін заборонив вибирати книжки з особистих складів, себто вимінювати тих п'ять книжок, які кожен в'язень може мати при собі. Це викликало гостре обурення серед в'язнів. На знак протесту проти цього насильства 23 вересня 1976 року Зорян Попадюк і Габрієль Суперфін проголосили голодівку. Їм зокрема заборонили видавати книжки, замовлені в книжковому магазині "Книга-поштою", і відмовили виміняти ті книжки, які вони вже мали, на інші з особистого складу. 29 вересня до них приєднались ще 9 в'язнів, а 30 — ще 5. 1 жовтня 1976 року прибув прокурор Сичугов і скасував наказ Угодіна. Голодуючі в'язні поставили такі вимоги: 1) право на виміну книжок, які знаходяться на складі особистих речей; 2) право висилати прочитані книжки додому; 3) доставляти всі замовлення з магазинів "Книга-поштою", а не відсилати їх назад, як це робив Угодін. Усі ці вимоги адміністрація обіцяла виконати. 1 жовтня в'язні припинили голодівку.

Однак незабаром після того адміністрація знову заборонила висилати замовлення до "Книга-поштою", а також замовляти журнали, кваліфіковані як "специфічні", мовляв, вони призначені для тих, що вчать. У висліді, наприклад, Попадюкові і Сафронову не видали підручників англійської мови. Цю кампанію Угодіна в'язні назвали "забороною на самоосвіту".

З західньої преси

Адріян Каратницький

Французький соціалістичний щоденник *Ле Котідьєн де Парі* від 24 грудня й італійський щоденник *Ль'Оссерваторе Романо* від 25 грудня надрукували докладні інформації про лист Віри Лісової до Комуністичної партії Франції на оборону Василя Лісового. Обидва часописи помістили також відповідь представника Центрального комітету КП Франції Гастона Плізоньє Данилові Ганякові, членові Паризького комітету оборони радянських політичних в'язнів, який передав лист Віри Лісової до КПФ. *Ль'Оссерваторе Романо* і *Ле Котідьєн де Парі* інформують: Плізоньє заявив, що французька компартія, хоч вона й шанує право вільного вислову і засуджує радянські репресії супроти інакودумаючих, не може інтервенювати в кожному окремому випадку порушення людських прав.

■ Паризький комітет оборони радянських політичних в'язнів організував 17 січня ц. р. дуже вдалу пресову конференцію в п'яту річницю масових арештів на Україні. На ній виступали математик Льоран Шварц, письменники Жан-Жак Марі і П'єр Декс та син ув'язненого д-ра Михайла Штерна з Вінниці Август Штерн. Головним доповідачем на пресовій конференції був колишній український політичний в'язень Леонид Плющ.

■ Паризький щоденник *Ле Монд* від 19-20 січня помістив детальний репортаж про виступ Плюща п. н. "Леонид Плющ засуджує культурні і мовні репресії на Україні". У репортажі кореспондент *Ле Монд* інформує: Плющ заявив, що "процес русифікації, який за часів Хрушова був, мабуть, підсвідомим, є під сучасну пору цілком свідомим. Твори українського поета Шевченка (сучасника царя Ніколая I) заборонені; переслідують молодь за деклямації поезій українською мовою; шість часописів, які виходили українською мовою, мають виходити російською мовою".

Ле Монд інформує, що Плющ також повідомляв про створення в листопаді м. р. Українського комітету сприяння виконанню Гельсінкських домовлень та про відсутність України серед держав, які ухвалили ці домовлення.

Репортаж *Ле Монд*-у закінчується повідомленням, що пресова конференція була скликана на оборону українських політв'язнів: Валентина Мороза, Василя Лісового, Миколи Плахотнюка й Олександра Сергієнка, єврейських в'язнів Михайла Штерна і Семена

Глузмана, кримсько-татарського діяча Мустафи Джемілева та вірменського політичного в'язня Паруйра Айрікяна.

■

Впливовий американський часопис, *Нью-Йорк Рев'ю оф Букс* у числі від 20 січня надрукував заклик на оборону польських робітників, "сотні яких були побиті і заарештовані, тисячі яких були звільнені з праці". Заклик повідомляє, що "принаймні сімдесят восьмеро робітників кинено на різні строки у в'язниці", що польські робітники "потребують моральної і фінансової підтримки". Заклик підписали видатні західні діячі, між ними соціолог Даніель Бель, польські філософи Лешек Колаковський та Едвард Ліпінський, економістка Джоун Робінсон, письменники П'єр Декс, Чеслав Мілош, Мері Мекарті, і Роберт Конквест.

■

Німецька преса подала повідомлення про пресову конференцію Леонида Плюща, яку влаштувала німецька секція Міжнародної Амнесії в Дюссельдорфі. Статті на цю тему появились в німецьких щоденниках *Дюссельдорфер Нахріхтен* (від 11 січня) і *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* (від 12 січня). Французькі щоденники *Ле Монд* і *Ле Фігаро* від 13 січня також інформували про виступ Леонида Плюща в Німеччині, цитуючи його твердження, що відпруження між СРСР і Заходом побудоване на крові радянських дисидентів.

Постать Леонида Плюща викликає зацікавлення західної преси далі, вже більше року після його приїзду до Франції. Прикладом на це можуть служити стаття про Плюща в німецькому щоденнику *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* від 12 січня й інтерв'ю з впливовим радянологом і редактором *Ле Монд* Мішеlem Татю у числі названої газети від 15 січня, в якому багато уваги присвячено національному питанню.

Приїзд до Швеції Леонида Плюща 26 грудня 1976 року був темою репортажу в англійському тижневику *Лондон Обсервер*, який 28 грудня був передрукований в американському щоденнику *Вашінгтон Пост*.

■

Щоденник *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* від 11 січня інформує про новий документ Української групи сприяння виконанню Гельсінкських домовлень. У статті сказано, що документ, адресований американській і канадській комуністичним партіям, закликає ці дві партії виступити на оборону членів радянської групи сприяння виконанню Гельсінкських домовлень і вимагати від радянського уряду припинення дальших репресій проти них.

У заяві до названих компартій Українська група сприяння заявляє, що безпека Юрія Орлова, Людмили Алексєєвої та Александра Гінзбурга буде під загрозою, якщо "вільний світ не стане на їх оборону". Члени Української групи заявляють, що треба обурюватися не лише проти порушень людських прав у Чіле, але всюди, "де такі порушення трапляються".

■ Лондонський щоденник *Таймс* у числі від 10 січня надрукував статтю про українського лікаря Миколу Плахотнюка, ув'язненого в Дніпропетровській психушці. У статті Дейвіда Ваттса подані біографічні дані про Плахотнюка, якого схарактеризовано як "українського націоналіста"; згадано також справи Володимира Буковського і Леоніда Плюща, який у листопаді м. р. виступав в Лондоні на зборах проти психіатричного переслідування в СРСР і боронив Миколу Плахотнюка і Семена Глузмана.

■ Американський щоденник *Інтернешенел Гералд Трібюн*, що виходить у Парижі, інформує на підставі повідомлення *Асошіейтед Пресс*, що на Захід дістався ряд документів Української групи сприяння виконанню Гельсінкських домовлень, яку очолює письменник Микола Руденко. У повідомленні сказано, що в одному з документів Української групи говориться про "оборону людських прав та про можливе відокремлення України від Радянського Союзу".

■ Паризький лівий щоденник, *Ліберасьйон* у числі від 31 грудня помістив лист Семена Глузмана до батьків. У поясненні до листа, Глузмана представлено як київського психіатра, друга Леоніда Плюща, "який відмовився від праці у Дніпропетровському психіатричному шпиталі" і разом з недавно визволеним Володимиром Буковським зредагував *Психіатричний підручник для інакодумуючих*.

■ Приїзд Володимира Буковського 15 січня до Парижу з виступом на оборону голодуючих у Владимирській тюрмі викликав зацікавлення французької преси. Щоденник *Ле Монд* від 18 січня повідомляє про виступ Буковського і цитує його заяву на оборону українського політичного в'язня Василя Федоренка, який голодує безперервно від 10 грудня 1975 року.

Кореспондент *Ле Монд* згадує заяву Буковського, що він почуває себе представником "всіх тих, хто мучиться". Буковський думає, що "боротьба українців, вірменів, мабуть, не може бути відірвана від загальної боротьби за визволення".

3 життя українців у світі

Канадський Інститут українських студій в Едмонтоні уклав з Науковим Товариством ім. Шевченка в Європі договір на виготовлення й видання англомовної словникової енциклопедії українознавства у чотирьох томах. Головним редактором енциклопедії є проф. Володимир Кубійович, а співредактором — проф. Юрій Луцький.

■ У жовтні 1976 року появився перший бюлетень Паризького відділу Комітету оборони радянських політичних в'язнів, в якому надруковані звернення Віри Лісової до Комуністичної партії Франції, о. Василя Романюка до Всесвітньої ради церков, лист Тетяни Житникової-Плющ до жінок світу на оборону Валентина Мороза, лист Леоніда Плюща до християн світу з закликом рятувати життя Мороза. Там такі є уривки зі статті з *Українського вісника* ч. 7-8 і біографічні дані про кримсько-татарського політичного в'язня Мустафу Джемілева.

■ У червневому числі (1976) журналу *Славік Рев'ю* появились дві рецензії на українськомовні книжки, видані на Заході. Перша — рецензія Ізабелли Крейндлер з Хейфівського університету (Ізраїль) на працю Івана Бакала *Національна політика Леніна* (в-во "Сучасність", 1974). Рецензентка дає назагал позитивну оцінку праці Бакала, але вказує на певну нерівність його з'ясування ленінської національної політики. Друга — рецензія проф. Василя Дмитришина на збірку статей Івана Лисяка-Рудницького *Між історією і політикою* (в-во "Сучасність", 1973). Дмитришин високо оцінює працю проф. Лисяка-Рудницького.

■ У газеті *Нью-Йорк Таймс* від 17 грудня 1976 надрукована стаття про появу у Франції книжки з описом процесу над єврейським лікарем з Вінниці Михайлом Штерном. Автор твердить, ніби син Штерна Август заявив, що випадок його батька був виявом "типового українського антисемітизму". На цю статтю zareагував сам Август Штерн у листі до української газети *Свобода* (США): "Газета *Нью-Йорк Таймс* з невідомих мені причин викривила зміст і суть подій, приписавши мені слова, яких я ніколи не казав і не міг казати, про ніби 'типовий український антисемітизм'... Я прошу українську громадськість із свого боку протиставитися такій дезінформації".

■ У п'яту річницю масових арештів на Україні в січні 1972 року Крайова Пластова старшина в США опублікувала залик до всіх

пластунів відзначити 12 січня як день солідарності з українськими політичними в'язнями. У заклику просять членів Пласту оголошувати голодівки, писати протестні листи до преси і законодавчих установ в США, як і писати листи з привітаннями до українських в'язнів.

■
Організації Українського визвольного фронту в Чикаго влаштували 13 листопада 1976 дискусійний форум з нагоди 35-их роковин проголошення у Львові відновлення державної незалежності України. У форумі брали участь Микола Богатюк, Іван Кедрин-Рудницький, Мирослав Прокоп і Дмитро Штогрин. Доповідачі вказали на те, що, не зважаючи на деякі хиби, проголошення державної самостійності 30 червня 1941 року і утворення державного правління, що його очолив Ярослав Стецько, було виявом прагнення українського народу проголосити своє право бути господарем власної землі. Ліквідація правління німцями дала поштовх до організованої підпільної, а згодом повстанської боротьби проти німецьких окупантів.

■
У серії "Документи українського самвидаву" (випуск ч. 4, 1976), у в-ві "Смолоскип" появилася двадцятисторінкова англомовна брошура *Три філософи — політичні в'язні в Радянському Союзі*: про В. Лісового, Є. Пронюка і М. Бондаря. Брошуру цю написав та зробив переклади деяких документів на англійську мову Тарас Закидальський, докторант філософії з Торонто, який тепер перебуває у Філадельфії.

У статтях про Лісового і Пронюка подано частинну бібліографію їхніх праць з ділянки філософії, які були опубліковані на Україні перед їхнім арештом. Біографії трьох філософів написані на підставі самвидавних документів.

У брошурі опубліковано лист дружини В. Лісового Віри до різних закордонних установ на оборону її чоловіка, заяву М. Бондаря до Верховної ради СРСР про його громадянський непослух і уривок листа Віри Лісової з червня 1976 року до її колишньої учениці.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Євген Свєрстюк*: Ув'язнена поезія.
- 7 *Олександр Смотрич*: Чотири оповідання, не позбавлені філософських узагальнень.
- 17 *Дмитро Козій*: Володар душ наших.
- 28 *Ася Гумецька*: Жіноча символіка у Шевченка.
- 43 *Катерина Горбач*: "Куди ж, митцю, куди твій крок?"

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 49 *Микола Руденко*: Економічні монологи (II).
- 69 *Зіновій Антонюк*: Про сучасну історіографію в СРСР.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 78 Інтерв'ю з Володимиром Буковським.
- 82 *Мирослав Прокоп*: Польська прелюдія.
- 89 *Богдан Струмінський*: Українська мова на еміграції.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 101 Звернення Андрея Сахарова до президента Картера.
- 102 В обороні академіка Сахарова.
- 103 Рятуйте Василя Федоренка!
- 105 Буковський та інші про переслідування в Україні.
- 106 Методи "перевиховування" в'язнів у Владимирській тюрмі.
- 108 Матеріали про діяльність Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 114 *Роман Коропецький*: Василь Симоненко в англійському перекладі.
- 117 *Антін В. Івахнюк*: "Сліди хорватсько-українського споріднення".

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 118 Політичні в'язні голодували під час з'їзду КПРС. Посилюються репресії в психушках. I. Світличний спростовує твердження заступника міністра юстиції СРСР.
- 120 Про становище в'язнів у Владимирській тюрмі.
- 123 *Адріян Каратницький*: З західної преси.
- 126 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasyluk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich с/о Oiring Shimshon 692/7 Askelon,
<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025 G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüslikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.— дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	50.—	500.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуела	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф.
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швайцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ВАСИЛЬ БАРКА

ЗЕМЛЯ САДІВНИЧИХ

Есеї

Мюнхен, 1976. 189 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. На зміст збірки складаються 22 есеї про літературу і мистецтво, написані в 1943-1970 роках. Тільки декотрі з них були публіковані свого часу в періодичних виданнях.

Здебільшого есеї Василя Барки, це роздуми на українські літературні та мистецькі теми, критичні аналізи, літературні та мистецькі портрети.

Змістом есеї Василя Барки належать до ділянок літературознавства і мистецтвознавства. Красою і силою Барчиного слова вони становлять зразки красного письменства. Вони цікаві змістом і захоплюючі та хвилюючі своєю поетичною формою.

Ціна: 6.- дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA